

Individet, fellesskapet og det betydningsfulle

*Om fenomenet skam
i en profesjonsetisk kontekst
sett i lys av Charles Taylors teori*

Nina Værnes

Masteroppgave i profesjonsetikk

Det teologiske fakultet

Veileder: professor Trygve Wyller

Universitetet i Oslo

Våren 2011

Tittelblad

Individet, fellesskapet og det betydningsfulle.

Om fenomenet skam i en profesjonsetisk kontekst sett i lys av Charles Taylors teori.

© Forfatter Nina Værnes

År 2011

Tittel "Individet, fellesskapet og det betydningsfulle. Om fenomenet skam i en profesjonsetisk kontekst sett i lys av Charles Taylors teori."

Forfatter

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

*"Hvis jeg ikke står inne for meg,
hvem står da inne for meg?
Men hvis jeg bare står inne for meg –
er jeg da fortsatt meg?"*

Den babylonske Talmud, Traktat Aboth 6A

Innholdsfortegnelse

1	INNLEDNING	1
1.1	MED UTGANGSPUNKT I PROFESJONSETIKK SOM FAGFELT OG KONTEKST	2
1.2	VALG AV TEMA	6
1.3	PROBLEMSTILLING	8
1.4	AVGRENSNING OG BEGREPSAVKLARING	10
1.5	METODE	12
1.6	LITTERATUR OG FORSKNINGSFELT	13
1.7	OPPGAVERNS STRUKTUR OG DISPOSISJON	15
2	TEORETISK BAKGRUNN OM SKAM.....	17
2.1	FENOMENET SKAM.....	17
2.1.1	Innledning	17
2.1.2	Skam som begrep	18
2.2	PRESENTASJON AV TAYLORS TEORI OM SKAM.....	20
2.2.1	Mennesket erfarer skam.....	20
2.2.2	Skam og egenskaper relatert til subjektet.....	21
2.2.3	Skam og mennesket som moralsk aktør.....	22
2.2.4	Moralske kart.....	24
2.2.5	Kort oppsummering	25
2.3	DET KLASSISKE SKAMBEGREP OG DEN MODERNE SKAM.....	25
2.3.1	Det klassiske skambegrep.....	26
2.3.2	Skam i det moderne	28
2.3.3	Kort oppsummering	29

3	TAYLORS TEORI OM MODERNITET	30
3.1	TRE KARAKTERISTISKE TREKK VED MODERNITET	31
3.2	HVA ER DEN INSTRUMENTELLE FORNUFTS UTGANGSPUNKT?	33
3.3	AUTENTISITETENS KILDER.....	34
3.4	MORALSK STYRKE I AUTENTISITETSIDEALET	36
3.5	AUTENTISITET OG SELVSENTRERING	36
3.6	FUNDAMENTALE FORUTSETNINGER I LIVET.....	38
3.6.1	Mennesket er i behov av å være i dialog	38
3.6.2	Mennesket er i behov av anerkjennelse	38
3.6.3	Mennesket er i behov av overgripende meningshorisonter.....	39
3.7	KORT OPPSUMMERING.....	40
4	HVORDAN Plasseres Taylors teori seg i forhold til annen diskusjon om begrepet?	41
4.1	KONSEKVENSER AV DET KLASSISKE SKAMBEGREP	42
4.1.1	Innledning	42
4.1.2	Individets verdier og fellesskapets verdier	43
4.1.3	Skam som en påkrevet del av tilværelsen	44
4.1.4	Skam som en overordnet moralsk konsekvens	45
4.1.5	Individets mulighet til selv å fremstille det moralsk riktige	46
4.2	KONSEKVENSER AV DEN MODERNE SKAM.....	47
4.2.1	Innledning	47
4.2.2	Det moderne mennesket trenger ikke å føle skam	48
4.2.3	Individets verdier og fellesskapets verdier	49
4.2.4	Er det moderne mennesket en avsondret individualist?.....	50
4.3	KORT SAMMENFATNING	52
4.4	TAYLORS TEORI SETT I FORHOLD TIL DE TO ANDRE TILNÆRMINGENE	53
4.4.1	Innledning	53
4.4.2	Er skam en påkrevet følelse hos Taylor?.....	54

4.4.3	Individets verdier og fellesskapets verdier	55
4.4.4	Subjektet er ikke alene	58
4.5	SAMMENFATNING	59

5 HVOR LANGT KAN TAYLORS TEORI BIDRA I PROFESJONSUTØVERENS MØTE MED DEN ANDRES SKAM..... 62

5.1	TAYLORS BIDRAG I PROFESJONSUTØVERENS MØTE MED DEN ANDRES SKAM	63
5.1.1	Et forsøk på å beskrive hvilken situasjon den som er syk og vedkommendes pårørende kan befinne seg i	63
5.1.2	Skam og selvfortolkning	70
5.1.3	Skal man snakke om skam?	72
5.1.4	Skam er en iboende mulig følelse	73
5.1.5	Mennesket er et relasjonelt vesen	75
5.1.6	Subjektet erfarer følelser	77
5.2	HAR TAYLOR TATT HØYDE FOR DET LEVDE LIV?	79
5.2.1	Behovet for anerkjennelse, dialog og verdier	79
5.2.2	Ontologisk versus epistemologisk tilnærming	80
5.2.3	Er selvfortolkning som tilnærming tilstrekkelig?	82
5.3	KUNNSKAP OM MENNESKET	84
5.3.1	Hvordan kan man vite noe om mennesket	84
5.3.2	Kan man forholde seg instrumentelt til skam?	85
5.4	MENNESKET SOM MORALSK AKTØR	87
5.4.1	Moral som forpliktelse for mennesket	88
5.4.2	Mellom følelser og fornuft	89
5.4.3	Mennesket er kallet til å hjelpe	89
5.4.4	Den moralske betydning	90

6	AVSLUTNING	92
	6.1 OPPSUMMERING OG KONKLUSJON	92
7	BIBLIOGRAFI	97

1 Innledning

Denne oppgaven skrives i forbindelse med masterstudiet "Profesjonsetikk og diakoni". Et studium som for meg har utdypet hva faget etikk kan være, særlig sett i en profesjonssammenheng. Ulike temaer har blitt belyst under studiet. Men teori og påfølgende refleksjoner vedrørende etiske perspektiver i det å arbeide med mennesker har etter mitt syn vært hovedanliggendet. Studiet har omfattet problematisering rundt endringer i samfunnsmessige og politiske rammebetingelser og hvilke etiske følger dette kan implisere både for de mennesker som mottar hjelp og de profesjonsutøvere som gir denne hjelp.

Mitt eget profesjonsområde er intensivsykepleie. Pasienter ved intensivavdelinger har pådratt seg sykdommer av høy alvorlighetsgrad. Ved intensivavdelinger forsøkes det å ivareta livsviktige funksjoner hos mennesket helt til kroppen selv kan overta eller, hvis sykdommen er så alvorlig, til døden inntreffer. På grunn av pasientenes alvorlige sykdomstilstand er sykepleierne ved intensivavdelinger spesialutdannet. Miljøet på intensivavdelinger kan beskrives som å være preget av at det benyttes et stort antall avansert medisinskteknisk utstyr og medisiner. De pasienter og pårørende jeg som profesjonsutøver møter i denne praksis, kan som følge av alvorlighetsgraden av sykdommen må kunne betegnes som å være i en sårbar livssituasjon.

Med bakgrunn i de menneskelige og i de strukturelle faktorer er det derfor rimelig å anta at innen det fagområdet jeg har min virksomhet, er profesjonsetikk et fag som i særdeles grad har aktualitet.

1.1 Med utgangspunkt i profesjonsetikk som fagfelt og kontekst

Fordi fagfeltet i denne oppgaven er profesjonsetikk vil dette være det grunnlag jeg skriver ut fra. Jeg vil derfor i det følgende forsøke å gjøre kort rede for hva profesjonsetikk, profesjoner og profesjonsutøvere kan sies å være. Deretter noe om endringer i dette fagfeltets kontekst.

I boken *"Profesjonsetikk"* fremholder Svein Aage Christoffersen at en profesjonsutøver er en person som gjennom en formell utdanning er blitt kvalifisert til å utøve et bestemt yrke. Den profesjon yrkesutøveren tilhører har fått et oppdrag fra samfunnet til å utføre den virksomhet de er kvalifisert til (Christoffersen 2005). Videre hevder Christoffersen at det som betegner profesjonsetikken er at profesjonsutøveren i sin virksomhet møter andre mennesker, at dette møtet er handlingsorientert og at møtet med den andre er saklig og faglig formidlet. De enkelte profesjoner har sin egen yrkesetikk. Denne yrkesetikk blir da deres profesjonsetikk (Christoffersen 2005).

Som vi ser er det tillagt krav til det å skulle inneha en profesjon, men at det i tillegg forefinnes mulighet for ervervelse av privilegier. Christoffersen fremhever tre ulike innfallsvinkler til hvordan profesjoner kan oppfattes. Den første er forankret i Talcott Parsons beskrivelse av profesjoners funksjon. Profesjonene følger ikke egne profesjonsinteresser, men handler for å hjelpe pasienten eller klienten. Denne innfallsvinkelen har fått benevnelsen *"de gode hjelpere"* fordi profesjonsetikken her tar utgangspunkt i den hjelp pasienten eller klienten skal ytes (Christoffersen 2005).

Den andre dimensjonen på profesjonsforståelse baseres på Max Webers oppfatning at profesjoner først og fremst er sammenslutninger. Ved at profesjoner innehar yrkesmonopol forsvaret profesjonen i følge Weber sine egne privilegier og sin egen makt. Webers innfallsvinkel benevnes som *"de lukkede sirkler"*. Profesjonsetikken tar utgangspunkt i yrkesgruppens behov. Når klientens eller pasientens interesser

prioriteres som viktig å ivareta, er det først og fremst for å befeste profesjonens stilling (Christoffersen 2005).

Den tredje og siste innfallsvinkel er ut fra det Michel Foucault har skrevet om samfunnets behov for å ha kontroll på dets medlemmer. Det foregår i følge Foucault en disiplinering i samfunnet av det som anses som å være avvikende eller endog kun annerledes. For at samfunnet skal kunne overvåke og oppnå kontroll over avvikende elementer er profesjoner satt inn i den hensikt å utføre disiplinering og sosial kontroll. Følgelig bedriver profesjonene ulike former for maktutøvelse. Foucault kritiserer den disiplinerende effekt profesjonene i sin virksomhet dermed bidrar til. Denne innfallsvinkel til forståelse av profesjonsetikken er benevnt som "*de lojale innpiskerne*". Profesjonsetikken tar her utgangspunkt i samfunnets behov (Christoffersen 2005; Foucault 1973; Foucault 1994).

De tre skisserte innfallsvinkler er etter mitt syn med på å sette i perspektiv hva en profesjonsutøvelse kan innebære. For spørsmålet synes å være; hva er det egentlig profesjonsetikken skal være forankret i?

Hvis man imidlertid ser nærmere på de tre innfallsvinkler til en profesjonsforståelse med henholdsvis Parson, Weber og Foucault kan det synes som noe er utilstrekkelig belyst. Det kommer frem at profesjonsetikken enten skal være eksternt eller internt forankret, men det beskrives ikke *at* eller *om* det finnes en vesentlig forpliktelse som er til stede mennesker i mellom. Filosofen Charles Taylor fremhever at mennesket er en moralsk aktør. Taylor hevder at mennesket i sin tilværelse innehar en *grunnleggende* forpliktelse til å hjelpe den andre (Taylor 2005).

Den betraktning at det finnes en grunnleggende menneskelig forpliktelse overfor hverandre fører oss til ontologien. Ontologi er læren om alle tings vesen og sammenheng. Et ontologisk utgangspunkt kan være å beskrive hvordan mennesket forholder seg til og påvirker hverandre. Kjernen i ontologien kan sies å være spørsmålene om hva det egentlig betyr å eksistere og hva det vil si at noe er til. Videre vil ontologien være opptatt av hva det er som, uavhengig av hvordan det fremtrer for oss grunnleggende eksisterer i den menneskelige tilværelse (Zahavi 2007; Sartre 1962).

Ontologiske andragelser fordrer metoder som å søke å forstå, finne mening og fortolke. Svarene på slike spørsmål lar seg nødvendigvis ikke objektivere eller måle seg frem til. Men til tross for dette, kan det hevdes at svarene kan reflektere den kunnskap som må være tilstede hvis man vil forstå hva et menneske er og hva dets tilværelse gjør med det. En slik ontologisk tilnærming har tilknytning til fagene fenomenologi og hermeneutikk. Heidegger, Husserl, Ricoeur, Løgstrup, Merleau-Ponty og Gadamer er noen av de navn som kan synes å representere en slik tilnærming. Ved det fakultetet jeg er student ved er mye av forskningen sentrert rundt disse spørsmål (se eksempelvis Wyller 2010, Ruyter 2005, Christoffersen 2005, Schmidt 1999) og innen sykepleiefaget har Kari Martinsen vært en fremtredende representant for denne tilnærmingen. Ontologi kan i den etiske sammenheng være en anskuelse om mennesket som grunnleggende avhengig av og utlevert til hverandre i tilværelsen. Dette impliserer at alle mennesker derfor har en forpliktelse overfor hverandre, et ansvar om å ta vare på hverandre. Med et slikt utgangspunkt kan profesjonsetikken, i tillegg til å være ekstern og intern regulert, være forankret i den forpliktelse profesjonsutøveren har overfor den andre som menneske. Det er med andre ord ikke de regler som i en profesjonsvirksomhet er fastsatt om å hjelpe som er beveggrunnen for å skulle gi hjelp. Heller ikke at beveggrunnen baseres på et utgangspunkt i hvor mye midler som er disponible. I et ontologisk ståsted blir beveggrunnen den realitet at et annet menneske er i behov av hjelp.

Det kan synes som det i de senere år har skjedd endringer i den kontekst profesjonsetikken utspiller seg i. Det er to perspektiver jeg vil trekke frem her. Det ene er endringer i de politiske og samfunnsmessige rammebetingelser. "*New Public Management*" er en fellesbetegnelse på reformer innen offentlig sektor som har tatt mål av seg å effektivisere denne. I første rekke har effektiviseringen hatt hovedfokus på økonomi (St.meld 22: 2001-2002; Eriksen 1999; Jacobsen og Thorsvik 2007; Sørhaug 2004). Det er min erfaring fra praksis at en konsekvens av denne effektivisering er at flere pasienter gis hjelp på kortere tid. Spørsmålet er da om de mennesker som er i behov av hjelp mottar den hjelp de har behov for eller kun mottar den hjelp de har rettigheter til.

Det andre er at formålsrasjonalitet som ideologi og fasit synes å ha fått en mer dominerende plass i profesjonspraksis. I mitt fagfelt har diskusjon om kunnskapsgrunnlaget i sykepleiefaget i de senere år vært et sentralt tema innen det akademiske miljø og i praksisfeltet. Kunnskapsbasert praksis med naturvitenskapelig evidens som grunnlag er temaer som har gått igjen i denne polemikk (Alvsvåg 2009; Martinsen og Boge 2004; Martinsen 2006; Martinsen & Eriksson 2009). Diskursen kan sies å kjennetegnes ved spørsmålet om hvordan sykepleie som fag kan ta i betraktning og hensyn til fagets humanistiske fundament. Videre at hvis det bare kunnskaper som kan måles direkte effekt av som gis betydning, så har dette følger for hva profesjonsutøveren i sin virksomhet prioriterer. Det kan være enklere å argumentere for det som kan måles resultater av. Dessuten er det disse målte resultater som i neste omgang genererer inn midler til profesjonsutøverens virksomhet. Det fremholdes som en del av argumentasjonen at dette resulterer i ulike negative konsekvenser for de mennesker som skal motta hjelp; de blir ikke sett eller møtt med utgangspunkt i deres behov for omsorg (Alvsvåg 2009; Martinsen og Boge 2004; Martinsen 2006; Martinsen & Eriksson 2009). Vi ser at også her på dette området, der det har skjedd endringer i profesjonskonteksten er spørsmålet stadig det samme. Hva forankrer profesjonsutøveren sin virksomhet i; pasientens behov eller hva pasienten har krav på? Eller endog, som en mulig følge av den beskrevne formålsrasjonalitet; profesjonsetikken forankres i hva resultatet av foretatte målinger tilsier. Målinger som tilsynelatende skal bevise hva den andres behov består av.

Den redegjørelse jeg her har er skissert om profesjonsetikken som fag og kontekst, er gjort i den hensikt å beskrive det grunnlag og de forutsetninger jeg har valgt tema ut fra. Jeg vil i denne oppgave ta utgangspunkt i Charles Taylors teori om fenomenet skam. Med bakgrunn i et ontologisk perspektiv vil jeg analysere fenomenet skam sett i lys av Taylors teori. Videre vil jeg med samme ontologiske perspektiv anvende denne teori til å belyse hva og hvor langt Taylors teori kan bidra i profesjonsutøverens møte med den andres skam. Min forforståelse og erfaring tilsier at kunnskaper av empirisk art ikke er hva som fordres i et møte med den andres skam. For meg er det viktig at jeg ved å skrive denne oppgave finner argumenter. Argumenter som kan synliggjøre at i

profesjonsutøverens møte med den andres skam er ikke fremgangsmåtene basert på naturvitenskapelig evidens tilstrekkelige.

1.2 Valg av tema

Det er mange trekk ved det moderne samfunn som kan karakterisere dets egenart. Den canadiske filosofen Charles Taylor (født 1931) fremholder individualisme og instrumentell rasjonalitet som signifikante trekk ved vår samtidskultur.

Det moderne menneskets fokus på individualitet og instrumentell rasjonalitet får følger for hvordan mennesket fortolker seg selv og utformer sitt liv. Som en konsekvens av det Taylor betegner som individualisme har mennesket i dag en større grad av mulighet til selv å kunne velge hvilke verdier det vil vektlegge. I utgangspunktet vil deduksjonen da kunne bli at *hvordan* det enkelte individ betrakter seg selv i forhold til andre, blir et anliggende som det moderne individet betrakter som sekundært og følgelig vektlegger som mindre viktig.

Men hvis det kun er individualisme, med den påfølgende uavhengighet til verdier som er av betydning for det moderne mennesket; hvorfor forekommer da fremdeles et fenomen som skam i vår kultur?

Det er fenomenet skam sett i en profesjonsetisk sammenheng jeg har til hensikt å se nærmere på i denne oppgaven. I teksten som følger beskriver jeg noen av de spørsmål jeg i utgangspunktet har vært opptatt av å skulle finne svar på. Spørsmålene ansporet meg til å beskrive hva det var med fenomenet skam jeg ville utdype i oppgaven. Men jeg har erfart at å skrive en masteroppgave er en utviklingsprosess. En prosess der hva jeg har funnet i teorien har ledet meg videre til områder med nye spørsmål som krevde sine svar. Derfor vil leseren finne at jeg i denne oppgaven kun besvarer noen av disse spørsmålene. Det jeg mer presist søker å skulle besvare i denne oppgaven er nærmere definert i problemstillingen.

Har skam en funksjon og en mening? På hvilken måte er skam knyttet til moral og hvorfor? Er det slik at følelsen skam, til tross for det moderne menneskets fokus på individualitet og påfølgende mulighet til verdivalg, ikke lar seg velge bort?

Hva er det med fenomenet skam som samtidig som det er så allment også er så fortiet? Eller skyldes tausheten omkring skam at fenomenet ikke har aktualitet i vår moderne tilværelse?

Er skam et fenomen som aktualiseres i menneskers møte med helsevesenet? Hvilken skam og hvilke uttrykk for skam er det profesjonsutøveren møter hos pasient og pårørende? Har det betydning hvordan den enkelte profesjonsutøveren opptrer på?

Møtes mennesker som er syke med fordømmelse og stigmatisering av profesjonsutøvere? Kan det tenkes at det finnes representasjoner i norske sykehus som tilsier at det medfører skam ikke å inneha god helse og / eller ikke selvkontroll? Eller at mennesker belastes med skam fordi de har en livsførsel som kan tenkes å kunne være sykdomsfremkallende? Eller er det subjektet selv som bidrar til dette? Er god helse blitt en dyd, en manifestasjon på det selvkontrollerte menneske? Kan helsevesenet oppfattes som det Per Fugelli og Ståle Fredriksen trekker frem; *det medisinske politi* (min oversettelse)(Fugelli og Fredriksen 2006). Eller for å holde meg til samme allegoriske vinkling, men resonnert ytterligere; kan helsevesenet av noen oppleves som *det moralske politi*? Hvis så er, kan dette da tendere mot at nye grupper i samfunnet betraktes og defineres som "verdige" og "uverdige" mottakere av helsetjenester?

1.3 Problemstilling

Jeg har søkt å finne hva aktuell diskusjon om skam er. Skam fremstilles i den teori jeg legger til grunn som alt fra en helt nødvendig forutsetning for mennesket og dets samspill med omgivelsene, til at skam er en følelse det moderne menneske ikke skal trenge til å erfare. Disse to ulike tilnærminger til skam betegnes av Trygve Wyller som henholdsvis det klassiske skambegrep og den moderne skam (Wyller 2001).

Ved å lese hva filosofen Charles Taylor beskriver om skam finner jeg at denne teori både skiller seg fra, og har likhetstrekk med, hvordan skam blir fremstilt i et klassisk og et moderne skambegrep. Mitt spørsmål til dette er hva disse forskjeller og likheter kan bety for mennesket sett i et etisk perspektiv og hvordan Taylors teori plasserer seg inn i dette bildet. Videre er mitt spørsmål om Taylors betraktninger om skam kan være relevant i profesjonsutøverens møte med den andres skam.

Som profesjonsutøver har jeg ved intensivavdelingen møtt pasienter og pårørende som i ulike kontekster har gitt uttrykk for skam. Deltakelse i et prosjekt der pårørende fikk samtaler med personalet seks uker etter at deres nærmeste hadde dødd, har bidratt til å rette min oppmerksomhet mot fenomenet. Dette fordi et stadig tilbakevendende tema pårørende synes å beskrive i disse samtaler er følelsen skam. Skam som en følelse som er fremtredende i den sammenheng de har befunnet seg som pårørende.

Jeg vil med denne oppgaven forsøke å belyse om møte med den andres skam setter fordringer til profesjonsutøveren og eventuelt hvorfor og hva disse fordringer består av.

Min problemstilling er som følger;

Hvordan plasseres Charles Taylors teori om skam seg i forhold til annen aktuell diskusjon om tema og hvor langt kan denne teori bidra i profesjonsutøverens møte med skam hos den andre?

For å kunne svare på dette vil jeg vektlegge følgende som relevante problemområder:

Hva er fenomenet skam og hva er dets hensikt?

Hva kjennetegner det klassiske skambegrep og skam i det moderne?

Hvordan plasseres Taylors teori om skam seg inn i denne diskusjon?

Hva kan Taylors teori bidra med i forhold til profesjonsutøverens møte med skam hos den andre?

Kan det være noen andragelser til Taylors teori, sett i forhold til det som angår syke mennesker og deres pårørende?

Hvordan kan man i følge Taylor få kunnskaper om mennesket?

Hvorfor er mennesket i følge Taylor en moralsk aktør og hvilken betydning har dette?

1.4 Avgrensning og begrepsavklaring

Begrepet profesjonsutøver er definert tidligere i punkt 1.1. Men når jeg konsekvent i denne oppgaven velger å bruke begrepet *profesjonsutøver* i stedet for intensivsykepleier eller sykepleier har dette sine årsaker. Den ene er at denne oppgaven skrives innen fagfeltet profesjonsetikk. Den andre årsak er i den hensikt å reflektere at i en profesjonsutøvers møte med den andres skam er ikke det fagfeltet profesjonsutøveren besitter hva som har overordnet betydning. Det som etter min mening har betydning er selve *møtet* med den andres skam. De profesjonsutøvere som i sin virksomhet møter mennesker med skam kan alle måtte komme til å forholde seg til denne skam.

Begrepene *moral* og *etikk* brukes om hverandre. Dette fordi Taylor konsekvent benytter termen "moral" i sine engelskspråklige tekster. Jeg kan ikke som leser vite når Taylor eventuelt mener "moral" slik begrepet oftest benyttes i norske tekster og når Taylor eventuelt mener "etikk". Sarah Banks hevder termene "moral" og "ethics" kan benyttes om hverandre i engelskspråklige tekster (Banks 2004).

Den andre, pasienten og den som er syk eller *den som er akutt syk* er brukt om hverandre som en fellesbetegnelse for dem som mottar hjelp av profesjonsutøveren. Når *den andre* er det begrep jeg i hovedsak benytter er det for å reflektere det allment menneskelige som alltid er til stede i møter mellom profesjonsutøver og pasient.

Problemstillingen inneholder et begrep som *annen aktuell diskusjon*. Hva dette omfatter er nærmere forklart under punktet om litteratur og forskningsfelt. Selvsagt er dette et utvalg jeg selv har foretatt, med de begrensninger det innebærer.

Dette er ikke en oppgave om hvilket kunnskapsgrunnlag og hvilket kunnskapssyn faget sykepleie skal omhandle. Jeg redegjør av den grunn derfor ikke for dette. Det jeg diskuterer er hvilken kompetanse og dermed hvilke kunnskaper profesjonsutøveren må besitte i møte med den andres skam *som følge av det Taylor beskriver i sin teori*. Om denne oppgaven derfor indirekte kan være et bidrag i debatten om kunnskapsgrunnlaget er opp til leseren å bedømme.

Denne oppgaven diskuterer heller ikke hva *autentisitet* er. Når jeg presenterer det Taylor skriver i "Autentisitetens etikk" er det med hensikt. Jeg betrakter det som fremkommer i denne bok som å være av essensiell betydning for å kunne gå i dybden på hva *skam* er for det moderne mennesket og hvorfor følelsen skam fremtrer som den gjør.

Jeg har sentrert diskusjonen i kapittel fem om profesjonsutøverens møte med *den* andres skam. Selvsagt kan den hjelp profesjonsutøveren ønsker å yte komme i konflikt med de rammer som er tilgjengelig for virksomheten. Selvsagt er det i en profesjonspraksis flere som trenger hjelp samtidig, slik at hvilket fordelingsprinsipp og handlingsideal som skal funksjonere er relevante spørsmål. Selvsagt kan det diskuteres om den enkelte profesjonsutøver kan ha ulike og ikke alltid like etisk funderte beveggrunner til å gi hjelp. Men dette har jeg avgrenset oppgaven fra å omhandle. Dette gjøres med bakgrunn i et forsøk på grundig nok kunne belyse Taylors teori og hvilke konsekvenser dette kan ha for profesjonspraksis.

Jeg skylder leseren å gjøre oppmerksom på at jeg i emnet "Etikk og hermeneutikk" våren 2010 i en semesteroppgave har skrevet om temaet "*Taylor og mennesket som moralsk aktør*". Men jeg referer ikke til denne semesteroppgave. Dette er fordi når jeg her i denne masteroppgaven i punkt 5.4 skriver om moral som forpliktelse er teksten endret så mye at det ikke lot seg referere direkte til.

1.5 Metode

For å kunne besvare problemstillingen og kunne komme frem til en konklusjon, vil jeg i denne masteroppgaven i hovedsak anvende materiale som er hentet fra litteratur og teori om fenomenet skam sett i et etisk perspektiv og filosofen Charles Taylors teori om skam spesielt. I denne litteratur har jeg lagt vekt på å benytte primærkilder.

Jeg vil etter en gjennomgang av litteraturen som jeg har valgt ut, søke å analysere hvordan denne litteratur fremstiller fenomenet skam.

Begrepet skam hos Taylor søkes å ekstraheres og sammenstilles med annen litteratur om skam, der formålet er å kunne plassere Taylors teori inn i annen aktuell akademisk diskusjon om begrepet skam. Jeg vil gå nærmere inn på hva Taylors teori om skam kan gjøre framlegg om. Litteraturen jeg har valgt å sammenstille Taylors teori om skam med, er valgt ut for å få frem eventuelle forskjeller og likheter i Taylors teori med det klassiske skambegrep og skam i det moderne. Hvis det forefinnes ulike virkelighetsoppfatninger om begrepet søker jeg med denne masteroppgaven å få dette frem.

Deretter vil jeg benytte det som fremkommer i første drøftingskapitel til å diskutere hvor langt Taylors teori kan bidra i profesjonsutøverens møte med skam hos den andre. Her vil jeg gjøre bruk av eksempler fra min profesjonspraksis for å diskutere denne teori. Det å benytte eksempler for å kunne drøfte en teori er beskrevet kan la seg gjøre for å få frem hva teorien kan bety for praksis (Heimbrock og Wyller 2010; Dahlberg et al. 2008). Jeg anvender følgelig teori som utgangspunkt for kritisk tenkning, analyse og argumentasjon. Taylors teori søkes å analyseres og reflekteres over i en hermeneutisk forståelsesramme (Lægreid og Skorgen 2001), det vil følgelig si at mine argumenter bygger på den fortolking og den mening jeg finner i materialet.

Mitt hovedfokus er å analysere etiske aspekter i lys av denne teori i forbindelse med profesjonsutøverens skam hos den andre. Følgelig vil jeg ved hjelp av Taylors teori forsøke å se om det kan avdekkes noen form for innsikt i samfunnsaktuelle etiske utfordringer når det gjelder skam.

1.6 Litteratur og forskningsfelt

Ut fra den litteratur jeg har funnet kan det synes som det er skrevet mange forskningsartikler de siste årene om skam. Jeg har foretatt søk i databasene CINAHL og PubMed med MESH termene "Shame" og "Attitude to Health" og begrenset søket til å omhandle artikler på språkene engelsk, norsk, svensk og dansk. Tidsperspektivet satte jeg til de siste 10 år for å begrense omfanget. Resultatet var 40 artikler i databasen CINAHL og 118 artikler i databasen PubMed som omhandler skam relatert til helse. De aller fleste av disse artikler omhandlet utbredelse av følelsen skam og var relatert til bestemte diagnoser.

Det jeg imidlertid søkte var å finne litteratur om fenomenet skam sett i et etisk perspektiv. Svaret syntes å finnes innen fagene filosofi og etikk.

Charles Taylor må kunne betegnes som en sentral filosof i dette henseendet. For å kunne analysere nærmere hva skam kan fortolkes som i et moderne samfunn har jeg derfor valgt å legge til grunn både det Taylor skriver om skam og det Taylor skriver om etikk preget av autenticitet.

Når det gjelder fagbøker som behandler fenomenet skam har antallet publiseringer økt først de ti siste årene (Wyller 2001; Gulbrandsen 2006). Knut Inge Riksen tok doktorgrad i filosofi i 1999 der temaet er skam og etiske perspektiver. Riksen kan med sin tilnærming til begrepet anses å representere det klassiske skambegrep.

Jeg har funnet få artikler som omhandler profesjonsutøveres erfaringer med fenomenet skam i møte med pasient og pårørende, men i bøkene *Skam, perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne* (Wyller 2001) og *Skam i det medisinske rom* (Gulbrandsen et al. 2006) er mye siktet inn på akkurat dette. Disse bøkene beskriver skambegrepet i den moderne tid.

Her følger et kort sammendrag av den litteratur jeg i all hovedsak legger til grunn i denne oppgaven:

I artikkelen "*Selfinterpreting animals*" fremholder Taylor at mennesket må betraktes som selvfortolkende. Følelser blir dermed i Taylors termer noe som vedrører *selvet* til mennesket. Skam er en følelse og hos Taylor er skam noe mennesket erfarer nettopp fordi mennesket fortolker seg selv (Taylor 2005). Taylor fremhever i boken "*Autentisitetens etikk*" at det til tross for samtidskulturens fokus på individualisme finnes *andre* fundamentale forutsetninger som mennesket er i behov av. Disse betingelser forutsetter mennesket som avhengig av og i relasjon til andre (Taylor 2008).

Trygve Wyller skiller som beskrevet mellom et klassisk - og et moderne skambegrep. I det klassiske skambegrep var det samfunnet og kulturen som foreskrev de normer og koder som var fremherskende. I moderne tid hevder Wyller at det fordres av individet at det selv, i mye større grad, bestemmer hvilke normer og koder det selv ønsker å følge (Wyller 2001).

Knut Inge Riksen beskriver i sin doktoravhandling "*Im Anfang war die Scham. Eine europäische Perspektive auf das Schamgefühl und das Ethische*" at fenomenet skam allerede i myter er et av grunnelementene for utvikling av den menneskelige kultur. Riksen fremholder at skam er en siviliserende kraft hos mennesket (Riksen 1999). Sett slik har mennesket behov for at skam forefinnes for å kunne dannes og virke som relasjonelle vesener og for å kunne erkjenne egne begrensninger.

Den moderne skam fremstilles i de to bøkene *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne* med Wyller som redaktør og i *Skam i det medisinske rom* av Pål Gulbrandsen et al. Skam i samtidskulturen fremstilles her som umoderne. Til tross for samtidskulturens betraktning på skambegrepet som noe mennesket selv kan velge seg bort fra, er skam en følelse som fortsatt forekommer i dagens samfunn. Men skam i det moderne er blitt mer individuell og mer relatert til kontroll av selvet (Wyller 2001).

Gulbrandsen og Finn Skårderud hevder at skam kan krenke menneskets verdighet og kan virke sykdomsfremkallende. Det har med skyldfølelse, fordømmelse, sårbarhet og stigmatisering å gjøre (Gulbrandsen 2006; Skårderud 2006).

1.7 Oppgavens struktur og disposisjon

I denne oppgaven skal jeg altså forsøke å analysere hvordan Charles Taylors teori om skam plasserer seg i forhold til annen aktuell teori om temaet. Deretter vil jeg diskutere hvor langt denne teori kan bidra i profesjonsutøverens møte med skam hos den andre. Da denne oppgave i all hovedsak baserer seg på eksisterende litteratur utgjør oppgavens teoridel en forholdsvis stor del av oppgavens omfang.

Kapittel 2 inneholder *teori omkring begrepet skam*. Etter en kort introduksjon av ulike fags innfallsvinkler til fenomenet fremstilles Taylors teori om skam. Deretter følger den teori som i problemstillingen benevnes som "annen aktuell teori" om begrepet. Dette gjøres for senere i diskusjonen å kunne ha et teorigrunnlag å sammenlikne Taylors teori med.

Kapittel 3 omhandler hovedpunkter av hva Charles Taylor skriver om i "*Autentisitetens etikk*". Når jeg har valgt å fremheve mer teori av Taylor er det fordi Taylors teori om skam baseres på en artikkel. En artikkels teoretiske omfang kan være begrenset både i hvor grundig den kan fremstille et fenomen og i hvor mye jeg som leser kan forstå av det som kan være Taylors implisitte teoretiske forutsetninger. I den hensikt å skulle kunne komplettere og utdype Taylors teori om skam velger jeg derfor å presentere "*Autentisitetens etikk*" i denne teoridelen.

Kapittel 4 omhandler *teoridrøfting*. I denne del belyser jeg første del av oppgavens problemstilling som knytter seg til hvordan Taylors teori om skam plasserer seg i forhold til annen aktuell diskusjon om begrepet.

Først diskuterer jeg hva som kjennetegner det klassiske skambegrep sett i etisk perspektiv for deretter å gjøre det samme med det moderne skambegrep. Dette gjøres for å få kunne sammenstille de eventuelle hovedoverensstemmelser og hovedmotsetninger som måtte forefinnes dem i mellom. Drøftingen om hva som kjennetegner den moderne og den klassiske skam bringer jeg så med meg inn i den siste delen av dette kapittel, som omhandler hvordan Taylors teori om skam plasserer seg i forhold til aktuell diskusjon.

Kapittel 5 er oppgavens *andre drøftingsdel*. Her forsøker jeg å besvare hvor langt Taylors teori kan bidra i profesjonsutøverens møte med skam hos den andre. Først forsøker jeg å beskrive hvilken situasjon den som er syk og vedkommendes pårørende kan befinne seg i.

I den sentrale delen av dette kapittel har jeg valgt å hente frem hovedpunkter i plasseringen av Taylors teori om skam for deretter å drøfte disse hovedpunkter i forhold til profesjonspraksis. Her har jeg sentrert diskusjonen om hvorvidt Taylors teori kan ha relevans for profesjonsutøverens møte med den andres skam. Deretter ser jeg på om det kan finnes andragelser til Taylors teori i forhold til denne teoris relevans til mennesker som er syke og deres pårørende. Til slutt i denne drøftingsdelen forsøker jeg å belyse på et mer allmenngyldig plan det Taylor har skrevet om mennesket som moralsk aktør og mennesket som selvfortolkende og hvilken betydning dette har.

Kapittel 6 er oppgavens avslutning. Der oppsummer jeg det som er fremkommet i drøftingskapitlene. Her vurderer jeg om det i oppgaven er frembrakt noen form for innsikt som kan ha betydning for mennesket som erfarer skam og de profesjonsutøvere som møter dem.

2 Teoretisk bakgrunn om skam

2.1 Fenomenet skam

2.1.1 Innledning

I denne del av oppgaven vil jeg se nærmere på fenomenet skam. Først generelt om begrepet skam og skammens mening sett både fra et sosiologisk, psykologisk, sosialantropologisk, etisk og filosofisk ståsted.

Deretter følger min presentasjon av det Charles Taylor har skrevet om skam og selvfortolkning. Dette er hovedfokuset i denne teoridelen. Taylor fremhever at skam har med fortolkning av subjektet og vårt forhold til den andre å gjøre, og at dette igjen har betydning for mennesket som moralsk aktør.

Til slutt i dette teorikapittel presenterer jeg annen aktuell teori om skam sett i et etisk perspektiv. Jeg har her vektlagt å få frem teori om hva som kjennetegner det klassiske skambegrep og hva som kjennetegner det moderne skambegrep. Dette er denne litteratur som senere skal være grunnlaget for å kunne besvare hvordan Taylors teori om skam plasserer seg i forhold til denne teori.

I 1999 tok Knut Inge Riksen doktorgraden med avhandlingen *"Im Anfang war die Scham. Eine europäische Perspektive auf das Schamgefühl und das Ethische"*. Jeg har tatt utgangspunkt i denne doktoravhandlingen og en artikkel Riksen har skrevet med tittelen "Om å se sin neste, skammen og det etiske" fra 2001 for nærmere å få frem hva som beskrives om skammens mening og dens tilknytning til verdier i det klassiske skambegrep.

Til slutt i dette teorikapittel søker jeg å fremstille hva teori beskriver som kjennetegnende for skam i det moderne. Her har jeg tatt utgangspunkt i bøkene *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne* (Wyller 2001) og i *Skam i det medisinske rom* (Gulbrandsen et al.2006)

2.1.2 Skam som begrep

De fleste mennesker kjenner til ordet skam fordi det er noe allmenngyldig ved det å skamme seg. Etymologisk betyr ordet "*skam*" å bedekke, mens verbet "*skjæmme*" betyr å forringe i verdi (Falk og Torp 1992). Slik sett kan ordet ha sitt opphav i det å skjule seg for andre og oppleve seg mindre verd.

Innen sosiologien forklares skam med noe som har med sosialitet og strukturelle forhold å gjøre. Èmile Durkheim mener at å forstå skam må gjøres ut fra en tanke om at individet gis skam fordi det er en del av et samfunn (Durkheim 1995). Det blir følgelig strukturelle forhold som skaper skam hos individet. Dette blir da en noe objektivert tilnærming til å forklare begrepet skam. Max Webers ståsted er derimot at et samfunn består av enkeltindivider. Denne noe subjektiverte tolkning forstår skamfølelsen ved å forklare individet ut fra dets subjektive følelser og handlinger (Weber 2001).

Fordi skam er også er en *følelse* er det et fenomen som har vært gjenstand for relativt mye oppmerksomhet innen psykologien (Skårderud 2001a). Innen dette fagområdet hevdes det at for å forstå skam må man forstå individets psykologiske forhold (Freud og Breuer 1968). Forskning viser at det kan være mye taushet omkring skam (Scheie 2006 ; Gulbrandsen 2006). Gulbrandsen fremholder at det å oppleve skam er et fenomen som forbindes med noe negativt, fordi den som føler skam opplever seg nedvurdert og mindreverdig (Gulbrandsen 2006).

Sett fra et sosialantropologisk ståsted representerer skam noe som kommer til uttrykk fordi vi som mennesker er en del av samfunnet med de moralske koder som gjelder der. Det er de moralske kodene som regulerer de sosiale relasjoner ved hjelp av ulikheter og hierarki. Sosialantropologen Marit Melhuus mener derfor at kontekst er essensielt for å kunne ta inn over seg og forstå skammens ulike betydninger (Melhuus 2001).

Innen etikken er skam et fenomen med en sivilisatorisk funksjon (Riksen 1999). Men samtidig uttrykker Wyller det som et paradoks at noen av de mennesker som skammer seg slett ikke har grunn til å skamme seg. Videre at det antakelig heller er de mennesker

som fremtrer som skamløse som burde skamme seg (Wyller 2001). Arne Johan Vetlesen beskriver i essayet *"Det er ofrene som skammer seg"* at mennesker som har vært ofre for urett og overgrep i stor grad skammer seg. Hvorvidt overgriperne også skammer seg tas ikke opp som tema. Hovedpoenget er imidlertid at skam erfares av ofrene selv om det ikke er de som har voldt noen andre urett (Vetlesen 2001).

Betraktet innen en fenomenologisk eksistensialistisk filosofi har skam med opplevelsen av selvet å gjøre og med at dette ikke kan differensieres fra hvordan den enkelte erfarer seg selv i forhold til andre. Innen dette fagfeltet karakteriserer Jean Paul Sartre skam slik:

"So ist das Schamgefühl ein Sich-schämen über sich selbst vor Anderen. Aber gleichzeitig brauche ich Andere, um alle Strukturen meines Seins voll erfassen zu können; das Für-sich verweist auf das Für-Andere"(Sartre 1962:343).

Som vi ser kan ulike fags innfallsvinkler til forståelse av skam synes å variere med hvordan individet betraktes, men i tillegg også hvordan individet betrakter seg selv. Det fremkommer at følelsen skam må kunne sies å ha en tilknytning til verdier.

2.2 Presentasjon av Taylors teori om skam

Jeg har tatt utgangspunkt i artikkelen "Selfinterpreting animals" av Taylor i "*Philosophical Papers 1: Human Agency and Language*". Her presenteres min bearbeidelse av nevnte artikkel og fordi dette er en parafrase av artikkelen refereres det ikke underveis annet enn ved sitater:

2.2.1 Mennesket erfarer skam

Det å betrakte mennesket som et selvfortolkende vesen har sitt utgangspunkt i humanvitenskapen og Taylor mener denne betraktning i stor grad er med på å skille humanvitenskap fra naturvitenskap. Dette fordi tesen om at mennesket er selvfortolkende ikke er forenelig med krav om objektivitet.

Diskusjonen i vitenskapen i det syttende århundre betraktet menneskelige egenskaper som primære og sekundære. Primære egenskaper var objektive. Sekundære egenskaper skulle og kunne ikke betraktes som en del av vitenskapen, nettopp fordi de var subjektive egenskaper. Sekundære egenskaper ble betraktet som fenomen som kun beskrev et subjektivt syn på virkeligheten. Denne betraktning fremheves av Taylor som et ultimativt feilgrep fordi det er vår selvfortolkning som etter hans syn *konstituerer* hva mennesket er. Nettopp fordi dette har en slik konstitutiv betydning kan vår selvfortolkning og vår erfaring ikke betraktes som noe som er atskilt fra virkeligheten.

Å føle skam mener Taylor er å *erfare* en situasjon eller et objekt som skamfull. Strukturen i skammen er at den forholder seg til noe, men dette noe er ikke nødvendigvis en eksplisitt situasjon eller objekt:

“...many of our feelings, emotions, desires, in short much of our experienced motivation, are such that saying properly what they are like involves expressing or making explicit a judgement about the object they bear on.” (Taylor 2005: 47).

Mennesket erfarer følgelig sin situasjon som noe bestemt eller med en bestemt egenskap. Essensen i eksempelvis det å føle skam er at subjektet reagerer med skam fordi vedkommende ikke er upåvirket eller likegyldige overfor den bestemte egenskapen. Taylor benevner det at noe ikke er likegyldig for et subjekt som at det har betydning [import]. Betydningen kan gi grunnlag for følelsen og derfor kan det å si hva en følelse innebærer bety, for å si det med Taylors termer; at subjektet gjør eksplisitt betydningen av situasjonen slik vedkommende erfarer den.

“Shame is an emotion that a subject experiences in relation to a dimension of his existence as a subject” (Taylor 2005: 53). Taylor mener følgelig at skam kan være et uttrykk for at de egenskaper vedkommende har ikke er i overensstemmelse med de egenskaper vedkommende streber etter å være. Eller hva vedkommende føler at dens verdighet krever for å kunne bli respektert både av andre i fellesskapet, men også for å kunne respektere seg selv.

2.2.2 Skam og egenskaper relatert til subjektet

“Rather the point is that the term “shameful” has no sense outside of a world in which there is a subject for whom things have certain (emotional) meanings. For the (linguistic) meaning of “shameful” can only be explicated with reference to a subject for whom these (emotional) meanings have weight, and if there were no such subjects, the term itself would lack sense” (Taylor 2005: 53).

Skam kan med andre ord kun fortolkes med referanser til hvordan et subjekt erfarer sin verden. Betydningstermen ”skamfull” blir bare meningsfull der det eksisterer subjekter som tilskriver dette som en betydning. Det ”skamfulle” er ikke en egenskap som forekommer ubetinget av subjektets erfaring av det. Det er i følge Taylor heller motsatt;

forklaring på hva skam representerer er avgjørende relatert til livet til et subjekt som erfarer. Egenskaper som kun kan forefinnes i en verden hvor det finnes erfarende subjekter kaller Taylor for "subjektreferende" egenskaper. Disse subjektreferende egenskaper angår et subjekts liv *som* subjekt.

Subjektreferende egenskaper er vanskelig å objektivere. Følelser som skam kan ikke kategoriseres inn i objektive egenskaper fordi de i følge Taylor kun kan utlegges av kategorier som er erfaringsavhengige. Skam kan heller ikke klassifiseres som et subjektivt syn fordi skam med sin tilskrivelse av betydning for den enkelte ikke kan reduseres til hva som er sant eller om skammen er sann. Det finnes dermed ikke i følge Taylor ett svar på hva som er skammelig objektivt sett. Skam er ikke noe man bare føler, skam er en reaksjon på at noe er betydningsfullt, at noe har mening i den verden vi lever.

2.2.3 Skam og mennesket som moralsk aktør

Subjektreferende betydninger er ikke bare et anliggende som gjelder selvet sett i selvrettede betydninger. Ved å bli fremstilt for en annen som er i behov av hjelp konfronteres mennesket i følge Taylor med følelsen av en forpliktelse til å hjelpe. Her vil betydningen av forpliktelse ikke angå subjektets selv, men at mennesket som et moralsk og rasjonelt vesen kalles til å hjelpe den andre.

I en situasjon der vi som menneske står ovenfor en annen som er i behov av hjelp mener Taylor vi er bevisst at en egosentrisk motivasjon er plausibel i en slik situasjon. Det at vi hjelper den andre fordi vi vurderer hva andre vil si hvis vi lot være å handle, eller mer subtilt; fordi det ikke er i overensstemmelse med det selvbildet vi aspirerer å inneha. Men samtidig med dette mener Taylor at vi er oss selv bevisst på at det forannevnte er en motivasjon av narsissistisk karakter og at den som virkelig handler godt er den som uselvvisk fokuserer på personen som er i behov av hjelp.

Selv om motivasjonen til den som virkelig handler godt ikke er egoistisk, er den fortsatt subjektreferende. Taylor fremholder at den er subjektreferende fordi den har referanse til et subjekt;

"...implicit in this import is a reference to the subject; because the import this situation bears is that it lays an obligation of strong kind of me – what we call a moral obligation or an obligation of charity. And a full understanding of what this means involves reference to the kind of being on whom this obligation is laid..."
(Taylor 2005:58)

Når man konfronteres med en som er i behov av hjelp får man i følge Taylor en bevissthet om og en erkjennelse av seg selv som moralsk subjekt og som moralsk aktør. Taylor fremhever at man ved hjelp av sine følelser kan forstå sin moralske situasjon dypere. Kunnskap kan i følge Taylor følgelig ikke betraktes som motsatsen til følelser. Menneskets fortolkning er konstitutivt for følelsene og forståelse er derfor en betingelse for at vi gir følelsen den betydning den får.

I følge Taylor behøver vi ikke engang ha et ønske om å hjelpe. Dette fordi mennesket som konfronteres føler seg kallet som et moralsk vesen; situasjonen legger en sterk forpliktelse på subjektet og dette betegnes av Taylor som en moralsk eller en medmenneskelig forpliktelse. Fordi vi er en bestemt type vesen er vi kallet til å handle, og selv om ikke vet hvorfor vi er kallet, vet vi at forpliktelsen hviler på oss.

2.2.4 Moralske kart

Vurderinger som er av stor betydning for oss benevnes av Taylor som "sterke vurderinger" og han hevder disse er nedfelt i oss. Nettopp fordi de er nedfelte i mennesket er følgen at de virker motiverende for den enkelte:

"Strong evaluations involve subject-referring imports because they involve discriminating our motivations as higher or lower, or intrinsically good or bad...It involves attributing to different motivations their place in the life of the subject"
(Taylor 2005:67).

I våre sterke vurderinger finnes følgelig en *relativ* posisjonering av våre ulike motivasjoner. Vi har som mennesker og dermed som moralske aktører forpliktelser som ikke er på samme nivå i betydning som våre ønsker eller preferanser. Taylor mener dermed at vi erverver oss noe han betegner som et "moralsk kart" [moral map] over oss selv. Det er dette moralske kartet som anvendes når vi føler oss forpliktet til å hjelpe selv om vi i utgangspunktet muligens ikke alltid ønsker å hjelpe.

Når vi mennesker skal rettferdiggjøre våre valg betrakter vi ikke motivasjonen som essensiell, men går bak og vurderer dens verdi. Vi bedømmer dermed ikke objektet bare ut fra våre ønsker, men vi bedømmer samtidig selve ønskene. Vi foretar følgelig en kvalitativ vurdering av disse. Dermed vil den vektlegging vi gjør av våre motivasjoner også implisere vektlegging av formål.

Et skadd menneskes behov kan utlegges ved hjelp av objektive kategorier; vedkommende må få stanset sin blødning. Men ensidig å anlegge en slik betraktning vil i følge Taylor være å betrakte denne personen kun som et levende vesen, ikke som et menneskelig subjekt. For å fortolke betydningen for oss må i følge Taylor begrepet *forpliktelse* eller *kall* bringes inn og dette medfører henvisning til subjektet som den instansen forpliktelsen hviler på.

Kategorien av subjektreferende betydninger er dermed mer utstrakte enn det bare å angå selvrettede og selvsentrerte betydninger.

2.2.5 Kort oppsummering

Som vi har sett karakteriserer Taylor mennesket som et selvfortolkende vesen. Skam blir hos Taylor både et potensial og en begrensning i den menneskelige tilværelse som regulerer den sammenheng mennesket befinner seg i. Dette har igjen betydning for mennesket som moralsk aktør.

Ved å fremheve at det er subjektet som erfarer følelsen skam fremholder Taylor at individets verdier har betydning. Skam lar seg verken objektivere eller kategorisere fordi følelsen skam er erfaringsavhengig. Taylor betrakter individets verdier som det substansielle, men samtidig tillegger Taylor fellesskapets verdier en vesentlig vekt fordi dette har betydning for den enkelte.

2.3 Det klassiske skambegrep og den moderne skam

Det er forskjeller mellom det klassiske skambegrep og det moderne skambegrep. I følge Wyller var det samfunnet og kulturen som foreskrev de normer og koder som var fremherskende i det klassiske skambegrep, mens det i den moderne samfunnskultur mer er individet selv som velger hva det preferer (Wyller 2001). Wyller skriver videre at i det klassiske skambegrep hadde det enkelte individ liten påvirkningskraft i å utforme hvilke normer og koder som skulle være gjeldende. Mens det som kjennetegner den moderne tid er at individet i en sterkere grad har anledning til selv å kunne påvirke normer og koder.

Individet kan i større grad selv velge hvilke av disse normer og koder vedkommende tilstreber seg å etterfølge (Wyller 2001).

Mens lydighet og lojalitet til den kollektive konsensus var forventet i den tid det klassiske skambegrep var gjeldende, er det ikke slike forventninger til det moderne

mennesket. Mens det tidligere var en forutsetning at, og en fordring om at man *skulle* skamme seg, er det mer en betingelse at det moderne mennesket *ikke* skal skamme seg. (Wyller 2001).

2.3.1 Det klassiske skambegrep

Jeg vil i det følgende se litt nærmere på skammens mening og skammens tilknytning til verdier i det klassiske skambegrep.

Knut Inge Riksen beskriver at følelsen skam allerede i myter er et av grunnelementene for utvikling av den menneskelige kultur (Riksen 1999). Skam er en del av livet og den menneskelige erfaringsverden. Riksen mener det er nærliggende å formode at skam derfor alltid har vært en del av den menneskelige tilværelse. Det fremholdes at skam er en siviliserende kraft hos mennesket (Riksen 1999). Mennesker behøver med andre ord skam for å kunne dannes og virke som relasjonelle vesener og for å kunne erkjenne egne begrensninger. I et slikt perspektiv blir skam noe som både er fordelaktig at mennesket har evnen til å føle og en følelse som mennesket har behov for å kunne føle. Skam blir da en tiltrengt betingelse for mennesket; noe mennesket ikke bare bør, men må ha.

Riksen fremholder at skam er vesentlig for en moralsk bevissthetsdannelse og at skam er relatert til verdier (Riksen 1999). Skam må betraktes ut fra det enkelte subjekt og dets samspill med samfunnet og de sosiale grupperinger vedkommende tilhører (Riksen 2001). Riksen henviser til Jon Elster som hevder at skamfølelsen har en funksjonell nærhet til sosiale eller moralske normer: *"Roughly, I now think that the emotion of shame is not only a support of social norms but **the** support"* (Elster i Riksen 2001:193). De sosiale normene og dermed de verdier som former relasjonene i ulike grupperinger i samfunnet vil gjøre krav på å være gyldige som det Riksen benevner som "handlingsforeskrivende" påbud for dets medlemmer (Riksen 2001).

Ved brudd på de normer som er handlingsforeskrivende for de ulike gruppers medlemmer beskriver Riksen at den enkelte det angår vil erfare en eller annen form for sanksjon. Det som fremheves er at disse sanksjoner har betydning for den enkeltes selvaktelse. Selv en forventning om sanksjoner har en preventiv betydning mener Riksen, som da refererer til Aristoteles for å understreke dette:

"Shame is the imagination of disgrace, in which we shrink from disgraces itself and not for its consequences" (Aristoteles i Riksen 2001:193).

Skam betraktes ofte som konnotasjon til skyld. Både skam og skyld er i følge Riksen følelser som kan karakteriseres som selvbevisste. Imidlertid mener Riksen at skammen og skylden har ulike mål. Skyld henspeiler mot en bestemt ytre årsak, mens skammen henspeiler på menneskets eget selvbilde og identitetsfølelse (Riksen 2001).

Riksen beskriver at skammen *"i det den aktualiseres uttrykker den sin nære forbindelse til det normbelagte rom der individet er situert"* (Riksen 2001:193). Følgelig har skam en rolle som verdiformidler. Når den enkelte føler skam er det et uttrykk for den sosiale konteksten vedkommende er i en forbindelse med. Riksen argumenterer for at skam fremmer en etisk forståelse som forbinder det enkelte mennesket til medmennesker og som derigjennom får frem det moralske rom den enkelte er en del av (Riksen 1999). Med andre ord kan skam gi et perspektiv på den forbindelse den enkelte har til sine omgivelser. Dette fordi skam i følge Riksen har betydning både for at mennesket skal kunne integrere sitt selv etter fellesskapets verdinormer og for å bedømme sin individuelle verdiforståelse (Riksen 1999). Det klareste eksemplet på dette mener Riksen er hvis man tenker seg hvordan barn erverver seg moralsk modning gjennom en prosess (om barns moralske modning se eksempelvis Lewis: 1992; Gilligan:1993).

Skam blir slik Riksen fremstiller fenomenet en fundamental forutsetning for vår evne til å være relasjonell. Dette fordi følelsen skam er en forutsetning for å kunne erkjenne egne begrensninger. I dette ligger det at motsetningen til skam kan være å opptre som skamløs.

2.3.2 Skam i det moderne

I boken *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne* med Wyller som redaktør gjøres det et forsøk på å sette i perspektiv hva skam er i vår moderne tid. I moderne tid hevder Wyller at individet selv i mye større grad bestemmer hvilke normer og koder det selv ønsker å følge:

"Felles samfunnsmessige koder er blitt erstattet av individets egne, og kulturens uttalte felles normer er blitt tatt opp av den enkelte og gjort til individets helt personlige ansvar å realisere" (Wyller 2001:10).

Finn Skårderud refererer til at kultursosiologen Christopher Lasch forfekter at skam i det moderne samfunn er forsvunnet (Skårderud 2006). Lasch hevder i sin bok *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy* at noe av det som karakteriserer den vestlige kultur er fravær av skam (Lasch 1993) Påstanden om at skam ikke lenger forefinnes blir tilbakevist av Skårderud. Skårderud mener tvert om at det er *årsaken* til at mennesker føler skam som har endret seg, men at skam fremdeles i høyeste grad forekommer i dagens samfunn.

Kontroll over selvet og selvrealisering er noe av det som preger det moderne menneske. Skårderud fremholder at det kan se ut som at det har utviklet seg en skam som er mer individuell. Det nærliggende er da å anta at mennesket som følge av dette blir mer alene med sin skam og mer individuelt ansvarlig for sin skamfølelse (Skårderud 2006). Wyller beskriver noe av det samme når han viser til at kulturpedagogen Ellen Key hevder at skammen i det moderne er endret *"fra en skam knyttet til lydighet til en skam som vektlegger individuell selvrealisering"* (Key i Wyller 2001:11). Wyller spesifiserer og utdyper mer hva skam i det moderne kan være og fremhever at;

"...en type moderne skam ser ut til å være skammen for ikke å være autonom nok, for ikke å ha realisert seg selv like mye som "alle andre..." (Wyller 2001:11).

Det er en forventning i vår samtid om at det enkelte menneske skal mestre, være uavhengig og ha en kropp som signaliserer at vedkommende har selvdisciplin og selvkontroll (Skårderud 2001a). I det moderne blir skam forbundet med mangel på denne selvkontroll, mangel på denne disiplin og forbundet med det å være i en situasjon der man som menneske er avhengig av andre (Skårderud 2006). Skam i dagens kultur er blitt noe som ansees som umoderne; noe man verken skal eller trenger å måtte gjøre. Wyller fremholder at skam i den moderne samfunnskulturen betraktes som at *"man skal helst ikke skamme seg, og de som gjør det, bør bli ivaretatt og hjulpet"* (Wyller 2001:10).

Skam fremheves som universell, men når den ikke lenger bare har en sivilisatorisk funksjon forfekter både Gulbrandsen og Skårderud at skam krenker menneskets verdighet og kan virke sykdomsfremkallende. Det har med skyldfølelse, fordømmelse, sårbarhet og stigmatisering å gjøre (Gulbrandsen 2006; Skårderud 2006). En slik skam er følgelig negativ for den som erfarer dette. Fenomenet skam kan og skal i følge Gulbrandsen og Skårderud dermed ikke kun betraktes som en absolutt betingelse for mennesket. Sett i dette perspektiv blir skam en menneskelig erfaring som kan og bør behandles (Skårderud 2001b; Skårderud 2006; Gulbrandsen 2006).

2.3.3 Kort oppsummering

Det som er kommet frem her er at skam er en allmenn følelse. En følelse som med sin tilknytning til verdier har en siviliserende funksjon i den menneskelige tilværelse. Men fenomenet skam har endret seg sett i et historisk perspektiv. Mens det i det klassiske skambegrep var forventet at mennesket skulle skamme seg, er skam i det moderne mer blitt en følelse som mennesket tilsynelatende ikke er tiltrengt å måtte inneha. Dette har sammenheng med samfunnskulturelle endringer. Det kan synes som det nærmest har skjedd et paradigmeskifte når det gjelder individets rolle og grad av selvbestemmelse i samfunnet. Dette har igjen betydning for hvordan fenomenet skam betraktes og fremtrer for det enkelte individ.

3 Taylors teori om modernitet

Etter å ha lest Taylors artikkel "Selfinterpreting animals" der teori om skam fremlegges, satt jeg igjen med mange spørsmål. Som beskrevet i punktet om litteratur og forskningsfelt er jeg av den oppfatning at en artikkels teoretiske omfang kan være begrenset. Både i hvor grundig den kan fremstille et fenomen og i hvor mye jeg som leser kan forstå av det som kan være Taylors implisitte teoretiske forutsetninger. Hva mener Taylor med at noe har betydning for mennesket? Hva eller hvem er det som i så fall har betydning? Hva er det mennesket fortolker seg selv ut fra? Videre stilte jeg meg spørsmål om følelsen skam hos det moderne mennesket kan sees i sammenheng med den samtidskultur mennesket lever i. Hva er det i så fall som preger denne samtidskulturen?

Svarene på dette mener jeg å finne i Taylors bok "Autentisitetens etikk" [*"The Malaise of Modernity"*]. I den hensikt å skulle kunne komplettere og utdype Taylors teori om hva fenomenet skam er for mennesket, velger jeg derfor i denne teoridelen av oppgaven å presentere min bearbeidelse av denne boken. Taylor fremstiller her de trekk han mener er karakteristiske ved samtidens samfunn, hvilke konsekvenser dette har for hvordan vi som moderne mennesker lever og hva vi anser som betydningsfullt. Dette kan igjen tenkes å ha betydning for hvordan følelsen skam betraktes og fremtrer for mennesket.

Da dette i sin helhet er en parafrase av boken "Autentisitetens etikk" refereres det ikke underveis annet enn det som er sitater:

3.1 Tre karakteristiske trekk ved modernitet

Det er mange kvaliteter ved det moderne samfunn som kan sies å kunne karakterisere dets egenart. Taylor fremlegger tre trekk ved det moderne samfunn og samtidskultur som han mener er signifikante.

Det første er individualisme. Det enkelte individ har i vår moderne sivilisasjon oppnådd rettigheter og livsbetingelser langt utover det våre forfedre disponerte. Som individ kan man preferere hvilke verdier man vil vektlegge velge hva man skal tro på og i stor grad selv være medbestemmende i hvordan man utformer sitt eget liv. Det enkelte menneskets egenverd og rettigheter er tillagt stor betydning i det moderne samfunn. Men fokus på individualisme trenger ikke være udelt positivt. Taylor mener individualisme kan lede til en form for selvsentrering. Utfallet kan bli at mennesket ved å sentrere seg selv *om* seg selv blir mindre opptatt av andre og samfunnet. Taylor hevder denne form for selvsentrering resulterer i et meningstap. Dette fordi hvis man ikke ser andre enn seg selv, ser man heller ikke hvilke moralske implikasjoner man burde ta del i og fortsatt er en del av.

Taylor fremhever at denne relativisme i moralske spørsmål i utgangspunktet var begrunnet i ett prinsipp om gjensidig respekt. Vår tids fokus på individet og følgelig individualisme kan imidlertid lede til en form for *moralsk* relativisme. Dette gir seg utslag i at det enkelte individ innehar sine egne udiskutable verdier. Samtidens kultur vektlegger en selvrealisering som går på bekostning av andre. Relasjoner tillegges mindre verdi enn betydningen av egen selvutvikling. Den moralske relativismen har ført til at det er vanskelig å sette spørsmålstegn ved de verdier andre har valgt. Taylor mener dette da kan tendere til å bli et moralsk standpunkt fordi den enkeltes verdier blir, slikt sett betraktet, et personlig anliggende som andre ikke skal eller bør sette spørsmålstegn ved.

Det andre karakteristiske trekk ved det moderne samfunnet er "den instrumentelle fornuftens primat". Med instrumentell fornuft mener Taylor den typen rasjonalitet som benyttes når alt skal beregnes ut fra hva som er den mest effektive bruk av midler for å

kunne oppnå et gitt formål. I det moderne samfunn ekspanderer den instrumentelle fornuft i følge Taylor stadig til å angå også andre samfunnsområder enn de rent materielle. Taylor hevder mye av samfunnsplanleggingen på sentrale områder *”domineres av økonomiske analyser som involverer groteske kalkyler og som vurderer menneskeliv i penger”* (Taylor 2008: 20).

Taylor poengterer at det finnes felt som burde bli bestemt ut fra andre kriterier enn disse økonomiske termer. At det eksisterer områder som er selvstendige formål og som derfor burde være unntatt krav om nyttemaksimering. Organiseringen av samfunnet bør i følge Taylor ikke ensidig gjøres gjennom markedet. For å kunne unngå at den instrumentelle fornuft fortsatt får beholde og øke sitt hegemoni på flere samfunnsområder må menneskene selv ta initiativ til endring.

Den instrumentelle fornuftens primat er nært knyttet til teknologien. Autoritative representanter i det moderne samfunn søker å finne teknologiske løsninger selv på de områder der det er andre typer behov som skal tilfredstilles. Den instrumentelle fornuften gis stor betydning både i samfunnet og blant individer. Taylor hevder vi ikke ville gitt den instrumentelle fornuft denne betydning, hvis vi hadde vært i den posisjon å kunne foreta en grundig moralsk overveielse av dens konsekvenser. Den instrumentelle fornuft tillegges i følge Taylor større vekt enn hva moralske overveielser gjør. Moralen blir følgelig i denne sammenheng underordnet.

Et tredje trekk ved moderniteten som Taylor trekker frem er de konsekvenser individualisme og instrumentell fornuft kan ha på det politiske planet. Her argumenteres det med at dette kan lede til mindre engasjement og deltakelse i det som er og burde være felles menneskelige anliggender. Det tredje trekket ved moderniteten er noe Taylor ikke utlegger i samme grad som de to øvrige.

De trekk som Taylor fremhever som signifikante for den moderne samtidskultur må kunne tenkes å ha betydning for hvordan fenomenet skam betraktes og fremtrer for det moderne mennesket.

3.2 Hva er den instrumentelle fornufts utgangspunkt

Da Renè Descartes hevdet at mennesket fundamentalt sett er distansert fornuft forfeftet han følgelig at mennesket *kun* er tenkning. Tenkningen blir atskilt fra kroppen. Dette strider svært i mot Taylors synspunkter som poengterer at vi som mennesker har følelser, er reflekterende vesener og at vår tenkning er dialogisk. Men vektlegging av den instrumentelle fornuft oppstod nettopp fra moralske kontekster og Taylor mener det er viktig at vi ser dette og prøver å gjenoppdage dens moralske bakgrunn.

Utgangspunktet for en instrumentell effektivisering var grunnet i en fordring om å bedre menneskenes betingelser. Dette ble initiert ved at Francis Bacon satte spørsmålsteget ved om den vitenskapelige utvikling ble anvendt til å fremme menneskenes vilkår. Det er dette opprinnelige moralske motiv vi må ha i vår bevissthet. I følge Taylor ble dermed teknologisk utvikling i utgangspunktet formet for å bedre menneskenes livsvilkår og at epistemologien derfor ikke er det som genererte utviklingen, men moralen. Taylor hevder vi må søke å gjenfinne denne moralske bakgrunn.

Taylor gir et eksempel fra medisinsk omsorg der han skriver at selv om idealet er distansert fornuft må man ikke overse det faktum at det er mennesker som blir behandlet. Distansert fornuft må nemlig forstås som vektlegging og respekt for den andres autonomi. Følgelig er idealet om distansert fornuft nettopp argumentet for ikke å ignorere den andres integritet. For å kunne behandle mennesker anstendig må vi hele tiden ta hensyn til akkurat dette.

”Vi må begynne å forstå teknikken innenfor det moralske rammeverket som utgjøres av den praktiske medmenneskelighetens etikk, et rammeverk som også er en av de kildene som har gitt den instrumentelle fornuften dens fremtredende betydning”(Taylor 2008: 115).

Om den instrumentelle fornuft blir overskridende tas det ikke lenger hensyn til pasienten som person. Målet blir viktigere enn midlene. Taylor mener det som forutsetter en rettferdiggjøring av den instrumentelle fornuft er en moralsk basis i medmenneskelighet. Det er dette som må være i vår bevissthet hele tiden, og hvis så

skjer mener Taylor at det er på dette grunnlaget den instrumentelle fornuft kan være et rasjonale. Da avgrenses og betraktes teknikken innenfor omsorgsetiske rammer.

Den betraktning Taylor har på den betydning den instrumentelle fornuft har, kan tenkes også å ha innflytelse ved mitt profesjonsområde som er intensivavdelingen. Jeg ser klare paralleller med Taylors instrumentelle fornuft til den betydning ideologien om *naturvitenskapelig* evidens synes å ha fått som et rasjonale innen flere profesjonspraksiser. Også klare paralleller til hva endringer i de politiske og samfunnsmessige rammebetingelser med New Public Management kan synes å bestå av. Videre kan det tenkes at om det er den instrumentelle fornuft som er rådende ved en slik intensivavdeling, at det kan ha konsekvenser både for de mennesker som skal motta hjelp og de mennesker som skal yte denne hjelpen. Dette igjen kan mulig initiere konsekvenser for profesjonsutøverens møte med skam hos den andre. Dette er noe jeg kommer tilbake til i drøftingen.

3.3 Autentisitetens kilder

Taylor hevder at om individualismen utarter seg i for stor grad, ser det enkelte individ ingen andre enn seg selv. Eventuelt ser individet andre mennesker kun som midler som vedkommende kan benytte for å oppnå mål som er relatert til selvrealisering. Men det moralske idealet bak selvrealiseringskulturen handler i følge Taylor om å være sann mot seg selv. Taylor henviser omtaler dette moralske samtidsidealet som "*autentisitet*".

Det moralske samtidsidealet autentisitet er basert på de tidligere former for individualisme som var særegent for det attende århundre. Som eksempel nevner Taylor Descartes' ikke- involverende rasjonalitet. Autentisitet baseres i tillegg på John Lockes politiske individualisme der sosiale forpliktelser ikke gis privilegier fremfor individets egen vilje. Samtidig er det i tillegg influert av romantikken som nettopp var kritisk til ikke- involverende rasjonalitet med sin atomisme. Denne atomisme tok ikke i

betraktning den tilknytning og den avhengighet individet hadde til andre og samfunnet for øvrig (for ytterligere utdypning av temaet "atomisme" se Taylor 1992).

Autentisitet som etikk bygger på det attende århundres anskuelse at mennesket er utstyrt med en moralsk sans; en intuitiv følelse av hva som er rett og galt. Moralen hadde en indre stemme som er forankret i våre følelser og hva som er rett eller galt kunne man ikke kalkulere seg frem til. Dette ble satt i kontrast til en etikk som kun beregnet konsekvenser.

Det syn at vi som mennesker er utstyrt med en indre moralsk stemme har imidlertid i følge Taylor utviklet seg og forskjøvet seg. Begrepet autentisitet har gjennomgått en forskyvning av hvor viktig vi anser at den moralske stemmen er. Dette fordi det i det moderne forutsettes at for å være ekte og fullkomne mennesker er selve det å være i kontakt med sine følelser gitt en autonom og dermed vesentlig moralsk betydning.

"Autentisitet oppstår ut fra en forflytning av de moralske kravets gravitasjonssenter. Sannhet mot selvet og det å være helt selv betraktes i stadig mindre grad som midler til å være moralsk, forstått som en uavhengig størrelse, og i stadig større grad som noe som er verdifullt i seg selv" (Taylor 2008: 75).

I tidligere tider var det essensielt for å kunne ha en fullverdig eksistens at mennesket var avhengig av at det hadde anskuelser utenfor seg selv. Dette har med ontologiske disposisjoner å gjøre. Den moderne kulturens substansielle subjektive forandring er at vi nå må finne kilden i noe som er henvist dypt inni oss selv. Dette benevner Taylor som avmystifisering av verden. Resultatet *"blir en ny form for innadvendthet som gjør at vi begynner å oppfatte oss som vesener med indre dyp"* (Taylor 2008: 43). Taylor mener denne endring oppstod ved at Jean-Jacques Rousseau artikulerte det som særpreget datidens samtid. Spørsmål om moral uttrykkes hos Rousseau som det å reetablere moralsk forbindelse med seg selv. Rousseau benevner denne nære kontakten med seg selv som *"le sentiment de l'existence"*.

Videre artikulerte Rousseau noe annet Taylor mener er viktig for å forstå opprinnelsen til begrepet autentisitet, nemlig en forestilling om at individet ikke dannes gjennom ytre påvirkning, men har en selvbestemmende frihet. Det ble dermed tillagt en moralsk

betydning å være ulik alle andre og en moralsk betydning å være tro mot seg selv. Dette fremholder Taylor som noe som er dypt forankret i den moderne bevissthet.

3.4 Moralsk styrke i autentisitetsidealet

Hva er det Taylor mener med et moralsk ideal? Det moralske ideal er en illustrasjon på hva det å leve ville vært på en bedre og mer høytstående måte. Dette "bedre" og "høytstående" må ikke defineres ut fra våre egne forgjengelige behov eller egne preferanser, men danne en standard for hva vi som mennesker *burde* fordre. Det er dette Taylor ser som den moralske autoriteten i begrepet selvrealisering.

Det Taylor finner særegent for vår tid er ikke at den enkelte prioriterer for eksempel karriere på bekostning av omsorg for sine egne barn, men det faktum at mennesker i vårt moderne samfunn føler at de *må* gjøre det. Ellers betraktes deres liv av dem selv og av andre som forgjeves på en slik måte at det hefter noe ufullkomment over det. De har ikke fått realisert seg selv.

Taylor hevder at hva som ligger i det moralske autentisitetsidealet i vår moderne tid ikke er blitt artikulert klart og distinkt nok. Det har av samtidskulturens kritikere blitt betraktet som et amoralsk standpunkt om å kunne gjøre hva man vil og er dermed blitt nedvurdert som ideal. Samtidskulturens forsvarere blir brakt til taushet fordi det implisitt i subjektivismen og samfunnets orientering mot en nøytral liberalisme ligger et krav om at den enkeltes moralske verdier ikke skal diskuteres. Taylor mener imidlertid at dette ikke er grunn nok til å avvise det moralske autentisitetsidealet, det er heller den moralske relativismen som burde forkastes.

3.5 Autentisitet og selvsentrering

Hvis selvrealisering blir det vesentligste for moderne mennesker kan dette ha som konsekvens at dette tenderer til at forpliktelser ovenfor andre blir mindre sentralt og

følgelig at betydningen av moralske krav reduseres. Dette betegnes av Taylor som "narsissismens kultur". Taylor påpeker at selvrealisering som en del av autentisitetens ideal uttrykker en etisk streben, men at autentisitetens ideal ikke tillater narsissismens selvcentrerte former.

"Autentisitet (A) involverer (i) skapelse og konstruksjon så vel som oppdagelse, (ii) originalitet, og ofte (iii) opposisjon mot samfunnets regler, og til og med potensielt det vi anerkjenner som moral. Men det er også sant, som vi har sett, at (B) den krever (i) åpenhet overfor meningshorisonter (for ellers mister skapervirkksomheten den bakgrunnen som redder den fra betydningsløshet) og (ii) selvdefinering gjennom dialog" (Taylor 2008: 77).

For å erverve en sann autentisitet må vi ta i betraktning både (A) og (B) og søke å artikulere og begrunne hva som ligger i begrepet autentisitet. Det er og skal være en spenning mellom disse fordringer. Men (A) kan ikke fremheves på bekostning av (B) og vice versa.

Dersom menneskene i det moderne samfunn kun realiserer seg selv gjennom selvcentrering elimineres det betydningsfulle ved tilværelsen. En slik form for selvcentrering betegnes av Taylor som "antroposentrisme". Taylor resonnerer med at antroposentrisme medfører et meningstap fordi uten betydningshorisonter vil menneskene selv måtte danne verdiene. Hvis ikke noen andragelser er mer verdifulle enn andre, blir det heller ingen meningsfulle valg å skulle kunne foreta. Mening tilføres i følge Taylor ikke alene ved at menneskene selv kan velge hva som er dets eksistensielle betydning. Realisering av selvet betinger definitivt relasjoner og moralske krav utover det egne selvet, først da nærmer man seg et ideal og en moral som er autentisk. Taylor hevder vi må sensibiliseres til å se det Rousseau benevnte som vår "sentiment de l'existence", men uten fokus på selvcentrering. Vi kan bare erverve oss autentisitet dersom vi innser at det å være autentisk er å være relatert til en større helhet.

Den refleksjon Taylor her gjør om individets stilling i den moderne samtidskultur kan derfor tenkes å ha betydning for hvorfor og hvordan følelsen skam oppstår hos individet. Og videre at det kan ha betydning for hvordan profesjonsutøveren kan forholde seg til skam hos den andre.

3.6 Fundamentale forutsetninger i livet

3.6.1 Mennesket er i behov av å være i dialog

Taylor hevder at hvis autentisitet skal realiseres som et ideal må man se på hvilke forutsetninger som forefinnes hos mennesket. Et fundamentalt trekk mener Taylor er menneskelivets *dialogiske* karakter. "*Menneskesinnets genese er ikke monologisk, men dialogisk*" (Taylor 2008:46). Vi er totalt avhengig av andre for å kunne identifisere og utvikle vår egen identitet. Vi er den vi er *fordi* de andre finnes. Taylor betegner dette som å bli innført i et menneskelig språk som vi uttrykker oss gjennom. Språk er her ment i vid betydning. For å innføres i dette "språk" er vi avhengig av signifikante andre.

3.6.2 Mennesket er i behov av anerkjennelse

Selvrealisering må i tillegg ta i betraktning de fordringer som stilles av vår relasjon til andre. Det autentiske må defineres slik at forholdet til andre mennesker ikke blir sekundært, vi må erkjenne at vi primært er avhengig av vår relasjon til andre; som mennesker er vi i behov av anerkjennelse fra andre.

Det er i følge Taylor betegnende for det moderne samfunn at det som ansees som det gode liv er dagliglivet, knyttet enten til produksjon eller reproduksjon. Dette fremholder Taylor er en illustrasjon på hvor avgjørende anerkjennelse fra andre er for vår identitet. Dialogen og relasjonen med andre er essensiell for vår egen utforming av oss selv. Det enkelte menneskets identitet avhenger av dets dialogiske relasjoner til andre.

3.6.3 Mennesket er i behov av overgripende meningshorisonter

For å kunne definere seg selv mener Taylor dette forutsetter at vi har en erkjennelse hva som er avgjørende og ekspressivt. Taylor hevder relativismen fører til en generell formodning om verdisubjektivisme. Men det Taylor fremhever er at enkelte verdivurderinger er av stor betydning og andre verdivurderinger er uten betydning. Verdivurderinger som har stor betydning benevnes av Taylor som "sterke verdivurderinger" og de verdivurderinger som har mindre betydning benevnes som "svake verdivurderinger". Det enkelte individ kan ikke i følge Taylor selv bestemme hva som er av essensiell verdi. Dette fordi noe har verdi i seg selv. Svake verdivurderinger angår kun preferanser, mens sterke verdivurderinger angår individets identitet.

"Ting blir viktige mot en bakgrunn av forståelighet. La oss kalle denne en horisont"(Taylor 2008: 50). Taylor er av den oppfatning at man ikke kan benekte den horisont som er bakgrunnen for at noe får betydning for oss. Hvis alle valg er like mye verdt, blir det fremhevelsen av *valget* som blir det essensielle, ikke hvilke valg den enkelte foretar og heller ikke hvilken verdi de ulike valg har. Taylor mener *"mye tyder på at vi finner ekte tilfredsstillelse i noe som har betydning uavhengig av oss selv og våre behov"*(Taylor 2008:91).

Det er ikke den enkelte som bestemmer hva som er betydningsfullt, da ville intet være av betydning. Og hvis intet var av betydning og alt var overlatt til den enkelte, ville det å velge selv også være umulig som et moralsk ideal. Idealet er avhengig av en betydningsfull horisont som avgjør i hvilken forstand selvdannelsen er ekspressiv. Taylor trekker frem at vi mennesker må dele noen verdistandarder, men samtidig at disse verdistandarder må tillate at forskjeller blir betraktet som likeverdige.

Autentisiteten kan kun ivaretas som ideal hvis det som er betydningsfulle horisonter opprettholdes og anerkjennes av mennesket. Horisontene er *gitt*, vi kan ikke skape dem ved hjelp av beslutninger. Autentisitet i sitt sanne vesen forutsetter dermed en erkjennelse av at det, uavhengig av min vilje, finnes noe betydningsfullt som kan forme mitt liv.

3.7 Kort oppsummering

I "Autentisitetens etikk" drøfter Taylor de trekk han mener er karakteristiske ved samtidens samfunn og hvilke konsekvenser dette har for hvordan vi som moderne mennesker lever og hva vi anser som betydningsfullt. Dette kan også tenkes å ha betydning for hvordan følelsen skam betraktes av og fremtrer for mennesket. Taylor beskriver hva det å skulle leve autentisk impliserer og fremhever hvilke fundamentale forutsetninger som menneskene er i behov av for å kunne leve "ekte" og "sant". Moralens betydning er med både i fremstillingen og i diskusjonen som et overordnet fenomen som mennesker i følge Taylor verken kan eller skal komme utenom. Autentisitet blir hos Taylor fremstilt som at for å kunne være selvfortolkende som menneske er det av avgjørende betydning at det tas med i anskuelsen at anerkjennelse fra og dialog med andre er en forutsetning. Og at det å være selvfortolkende ikke vedrører det selv å skulle kunne definere hvilke verdier som er av betydning. Det som er av betydning finnes allerede; som mennesker må vi erkjenne det betydningsfulle for deretter å definere hvilke felles verdistandarder som er av betydning.

De betraktninger Taylor gjør om at mennesket er i behov av disse fundamentale forutsetninger kan derfor tenkes å være av essensiell betydning sett i forhold til følelsen skam hos det moderne mennesket.

4 Hvordan plasseres Taylors teori seg i forhold til annen diskusjon om begrepet?

I denne del av oppgaven vil jeg belyse oppgavens problemstilling. Teoridrøftingen foregår her i dette kapittel og i det påfølgende kapitlet av oppgaven.

Jeg vil i det følgende drøfte første del av problemstillingen som knytter seg til hvordan Taylors teori om skam plasserer seg i forhold til annen aktuell diskusjon om begrepet.

Drøftingen i dette kapittel har jeg delt inn i tre deler. Jeg har først valgt å belyse hva kan være konsekvenser av det klassiske skambegrep sett i etisk perspektiv for deretter å gjøre det samme med det moderne skambegrep. Dette gjøres for å få kunne sammenstille de eventuelle hovedoverensstemmelser og hovedmotsetninger som måtte forefinnes dem i mellom. Det er på denne måten jeg mener å kunne belyse hva forskjellene dem i mellom består av.

Drøftingen om hva som kjennetegner den moderne og den klassiske skam bringer jeg så med meg inn i den siste delen av dette kapittel, som omhandler hvordan Taylors teori om skam plasserer seg i forhold til aktuell diskusjon.

Selvsagt ligger det i denne sammenstillingen av de tre tilnærmingene til skam at jeg rendyrker argumentene. Men dette gjøres for å kunne ekstrahere ut de signifikante likheter og forskjeller som måtte forefinnes dem i mellom.

Innledningsvis i de tre respektive delene vil jeg gi et kort resymé av hva som er kommet frem i teoridelen angående hva som karakteriserer de ulike tilnærminger til skambegrepet.

4.1 Konsekvenser av det klassiske skambegrep

4.1.1 Innledning

Som beskrevet i teoridelen av oppgaven har Riksen en tilnærming til skambegrepet som betrakter skam som en tiltrengt del av det å være menneske. Skam finnes i den menneskelige tilværelse, det har alltid forekommet skam og emosjonen skam er noe mennesket *må* ha. I dette kan det ligge en anskuelse om at skam er en absolutt påkrevet forutsetning for mennesket, der skam er en følelse mennesket betinger å ha evne til å kunne erfare. Riksens tilnærming til skambegrepet kan følgelig samsvare med hva vi har sett Wyller beskrive som kjennetegnende for det klassiske skambegrep.

Som det videre fremkommer i teoridelen fremhever Riksen at mennesket har behov for å kunne føle skam i sivilisatorisk henseende. Dette fordi skam situerer mennesket til sine omgivelser. Sett slik fremholder Riksen at skam er essensielt for en moralsk bevissthetsdannelse hos mennesket. I nær sammenheng med dette ser man at i det klassiske skambegrep er følelsen skam relatert til verdier. Skam må i følge Riksen knyttes til den forbindelse og det samspill det enkelte subjekt har med samfunnet og de sosiale grupperinger vedkommende tilhører. Følgelig vil de sosiale normer og verdier som former relasjonene i ulike grupperinger i samfunnet funksjonere nærmest som direktiver. Som vist i teoridelen benevner Riksen dette som noe som er "handlingsforeskrivende" påbud for samfunnets medlemmer. Sett slik blir det i det klassiske skambegrep samfunnet og kulturen som foreskriver de normer og koder som er fremherskende. Dette ser man at også Wyller fremhever som karakteristisk for det klassiske skambegrep.

Videre har vi i teoridelen sett at Wyller presiserer at i det klassiske skambegrep hadde det enkelte individ liten påvirkningskraft i å utforme hvilke normer og koder som skulle være dominerende og følgelig kan det i det klassiske skambegrep ligge en forventning om medgjørighet til det som er fellesskapets konsensus.

Det er en signifikant forskjell mellom Riksens tilnærming til skam og måten Wyller fremstiller det klassiske skambegrep på. Riksen fremhever at skam fremdeles *er* relatert til sosiale normer og verdier. Videre at disse normer og verdier former relasjonene i de ulike grupperinger i samfunnet samt at mennesket i sivilisatorisk henseende *må* inneha skam. Wyller derimot fremstiller den klassiske skam mer som noe som har *vært* gjeldende. I det følgende er det Riksens tilnærming jeg legger til grunn for diskusjonen. Dette fordi Wyller *beskriver* det klassiske skambegrep uten å legge til grunn at det skal være slik, mens skam i Riksens fremstilling fortsatt *er* slik.

4.1.2 Individets verdier og fellesskapets verdier

I teoridelen kommer det frem at mennesket i det klassiske skambegrep *må*, for å kunne ta fullverdig del i fellesskapet, etterfølge de normer flertallet har foreskrevet. Følgelig kan det tenkes at rom for individualitet nedvurderes på bekostning av det som er fellesskapets anskuelse. Jeg finner ikke at Riksen i sin fremstilling beskriver en betingelse av det å ta hensyn til individets egne verdier. Det betones med andre ord ikke en vektlegging av å ta hensyn til den partikulære andres meninger og verdier. Fellesskapets normer og verdier kan følgelig her synes å være betraktet som det primære, menneskets individuelle verdier synes følgelig å være ansett som av sekundær betydning. Hvis det enkelte individ ikke etterfølger hva som er handlingsforeskrivende i den aktuelle sosiale gruppen, kan det tenkes at individet dermed heller ikke aksepteres av det kollektive fellesskap. Hva dette resulterer i er at skam kan bli en *konsekvens* som opptrer hos de individer som ikke etterfølger hva som er fellesskapets norm. Mennesket som handlende aktør synes derfor i den klassiske tilnærming til skam å bli gitt en vesentlig betydning. Det kan derfor virke som at skam i det klassiske skambegrep relateres overveiende til handlinger; skam henligger til hva mennesket *gjør (eller ikke gjør eller ikke har evne til å gjøre)*.

4.1.3 Skam som en påkrevet del av tilværelsen

En konsekvens av en slik betraktning på skam som den klassiske tilnærmingen kan etter min mening da tendere til at skam anses som en påkrevet del av tilværelsen som mennesket erfarer. Dette fordi i en tilnærming til skam som det Riksen representerer, vil det sannsynligvis alltid kunne forefinnes ting, handlinger, meninger et cetera som mennesket bør og skal skamme seg over. Dette igjen beror på at hvis det enkelte individ i en klassisk tilnærming til skam skal kunne oppnå det å være en akseptert deltaker av fellesskapet, har ikke individet anledning til å handle avvikende fra hva normene tilsier. De mennesker som ikke handler etter den kollektive norm *skal* i det klassiske skambegrep skamme seg. Fellesskapet forventer at de moralske grunnprinsippene blir suksedert. Det kan derfor se ut til at det ligger et potensial i det klassiske skambegrep til at mennesket i heterogene kontekster eller roller stadig kan bli ledsaget til å skamme seg. Hvis det enkelte individ ikke etterfølger den normstandard fellesskapet har foreskrevet, er skam den konsekvensen som er betinget å skulle følge. Skam blir i denne tilnærming derfor en følelse som betraktes som uunnværlig.

Det kan følgelig tenkes at i en slik tilnærming til skam betraktes individet som avhengig av signifikante andre. Men, slik det fremkommer i Riksens tilnærming, i en slik grad at disse signifikante andre definerer og setter premissene for det enkelte individs moral. Sett slik kan det synes som at disse andre funksjonerer disiplinerende for hva som skal være det enkelte individs moral og verdier.

Hvis skam betraktes som noe som må forefinnes, så er det mulig at virkningen vil være at det følgelig ikke er formålstjenlig for fellesskapet å skulle gjøre noe med at mennesker føler skam. Videre at det heller ikke er hensiktsmessig å skulle reflektere omkring hvorfor det enkelte individ føler skam. Dette beror på at individet i det klassiske skambegrep er gitt et valg; endre den adferd eller mening som av fellesskapet er definert som skambelagte. Det er individet som må endre sine handlinger, hva det tenker, hva det mener. En slik endring vil da kunne avstedkomme en aksept fra det normangivende fellesskap. Følgelig kan en slik tilnærming til skam være at den skamfølelsen den enkelte

erfarer, kan individet selv avverge og unngå. Et annet aspekt ved dette er at en form for taushet omkring denne form for skam muligens opprettholdes nettopp fordi individet står i en posisjon der det fordres en subjektiv endring.

4.1.4 Skam som en overordnet moralsk konsekvens

Som menneske *skal* man, i følge det klassiske skambegrep, føle skam. Skam tenkes å være en konsekvens mennesket erfarer hvis det ikke etterfølger de normer den kollektive konsensus har foreskrevet. Det er individet som i denne fremstilling skal skamme seg og det er fellesskapet som definerer hva som er skammelig. En slik tilnærming til fenomenet skam kan indikere at skam i dette perspektiv blir en *overordnet* moralsk konsekvens. Riksen fremhever som vi har sett, at redsel for sanksjoner fra fellesskapet gjør at den enkelte retter seg etter flertallet. Sett slik funksjonerer skamfølelsen som en veileder i hvilke moralske normer som er akseptable og hvilke som ikke er det. Skam i det klassiske skambegrep har følgelig en funksjon som er nært relatert til en form for veiledning i moralsk dannelsen for de individer som er deltakende i den gjeldende sosiale grupperingen. Det kan derfor synes som det i den klassiske fremstillingen ligger en forestilling om at *det finnes ett riktig og sant moralsk svar, det finnes noe som er mer moralsk riktig*. Følgelig mener jeg det kan være rimelig å fastslå at en tilnærming til skam som i det klassiske skambegrep, er nært knyttet til det etisk normative.

Som det kommer frem i teoridelen fremstiller Riksen at individet retter seg etter den kollektive konsensus fordi normprinsippene og forventning om sanksjoner tilsier dette. Men jeg finner ikke en betraktning som går videre *utover* dette. Riksen spør seg ikke *hvorfor* individet selv velger å følge flertallet. Refleksjoner omkring hva det enkelte individ selv holder som moralsk viktig og verdifullt fremheves verken som essensielt eller av stor betydning. Følgelig mener jeg det kan settes spørsmål ved om individets egne valg og verdier i Riksens klassiske tilnærming til skam betraktes som sekundært i

betydning eller endog blir sett bort fra. Det kan videre settes spørsmål til hvorvidt individets valg i denne tilnærmingen betraktes som underordnet fordi et flertall er av en annen erkjennelse av hva som er det etisk riktige. En følge av dette kan da rimeligvis være at det enkelte individs verdier da er ment å *skulle* betraktes underordnet til de verdier fellesskapet har bestemt er hensiktsmessige. Hvis jeg således har oppfattet Riksen riktig, kan en slik tilnærming til skam tendere til å basere seg mye på sedvane og tradisjoner. En slik tilnærming til skam kan derfor synes å reflektere et noe konservativt syn på at hva skam er og hva skam skal være. Dette hevdes med bakgrunn i at i Riksens tilnærming, og dermed også i det klassiske skambegrep, anskueliggjøres det ikke at individets egne verdier er av vesentlig betydning. Følgelig gjenspeiles det ikke i denne betraktning etter min mening det som kjennetegner verdier og karaktertrekk ved den moderne tid.

4.1.5 Individets mulighet til selv å fremstille det moralsk riktige

Riksen beskriver som vi har sett, at ved brudd på de normer som er handlingsforeskrivende for de ulike grupperes medlemmer vil den enkelte det angår erfare en eller annen form for sanksjon. Slik dette fremstilles hos Riksen blir det dermed ikke ønsket fra det enkelte subjekt om å bli anerkjent og det å være i dialog med andre som her er det essensielle. Det essensielle er at den enkelte av frykt for sanksjoner og det å bli ignorert eller nedvurdert velger å rette seg etter det fellesskapet til enhver tid mener er moralsk riktig. En konsekvens av et slikt perspektiv kan tenkes å kunne være at det enkelte individ i mindre grad gis mulighet til å påvirke hva i samfunnet som bør anses som moralsk forsvarlig praksis.

Det må kunne hevdes at det ligger en vesensforskjell i at individet selv søker å oppnå anerkjennelse og søker å være i dialog kontra det å rette seg etter hva andre ordinerer at den enkelte må gjøre for å bli akseptert. Individets anerkjennelse betinger følgelig i det klassiske skambegrep at vedkommende gjør som foreskrevet, mens dialogen om dette

kan i denne sammenheng synes noe fraværende. Den etiske dialogen mellom gruppens subjekter kan derfor i Riksens fremstilling virke vektlagt som av mindre betydning. Følgelig kan det synes som at individets mulighet til selv å kunne fremstille, bestemme og påvirke hva som er moralsk riktig for den enkelte og for samfunnet som helhet, ikke i Riksens tilnærming, og dermed heller ikke i det klassiske skambegrep, gis en essensiell betydning.

4.2 Konsekvenser av den moderne skam

4.2.1 Innledning

Som beskrevet i teoridelen av oppgaven fremkommer det i boken *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne* at skam sett i et historisk perspektiv har vært gjenstand for endring. Vi ser at Wyller og Skårderud beskriver at skam slik det kommer til uttrykk i det klassiske skambegrep er nærmest et tilbakelagt stadium og at skam i det moderne opptrer i andre former. Det kan da være nærliggende å tenke seg at årsaker til og måten skam kommer til uttrykk på reflekterer den samtidskultur som mennesket lever i.

Videre har vi sett at Skårderud beskriver at det er en forventning i samtidskulturen til at det enkelte menneske skal mestre, være uavhengig og ha en kropp som signaliserer at vedkommende har selvdisciplin og selvkontroll. I det moderne har vi sett at skam sammenstilles med mangel på denne selvkontroll, mangel på denne disiplin og at skam er forbundet med det å være i en situasjon der man som menneske er avhengig av andre. Det fremkommer som beskrevet at skam i dagens kultur er blitt noe som ansees som umoderne; noe man verken skal eller trenger å måtte gjøre.

Wyller fremhever som fremstilt i teoridelen at den moderne samfunnskultur kjennetegnes ved at individets egne koder har erstattet de koder som i tidligere tider var samfunnsmessige felles. Videre at individet i den moderne tid er forventet selv å skulle realisere det som tidligere var uttalte felles normer. Skam er av den overnevnte grunn i det moderne nærmest blitt en unnværlig følelse for mennesket. Som vist i teoridelen fremhever Wyller videre at skam hos mennesket betraktes i den moderne samfunnskulturen som noe som skal og bør avhjelpest. Videre er det kommet frem at Gulbrandsen og Skårderud gjør gjeldende at fordi skam krenker menneskets verdighet og kan virke sykdomsfremkallende kan og bør skam behandles.

4.2.2 Det moderne mennesket trenger ikke å føle skam

Mens skam i det klassiske skambegrep var noe mennesket måtte ha, betraktes skam som vist i teoridelen, i det moderne som noe mennesket skal slippe å måtte erfare. Sett slik blir det å fremtre som et moderne menneske synonymt med et menneske som har gitt avkall på å skulle måtte erfare skam. Hvis vår samtdskultur har en tilnærming til skam som en emosjon mennesket ikke skal måtte behøve å føle, kan det tenkes at skam i det moderne derved i samfunnet betraktes som noe som ikke er naturlig for mennesket å skulle kunne erfare. Det fremkommer som vi har sett at Wyller hevder at i det moderne fokuseres det på at skam er noe mennesket ikke skal behøve å erfare. Videre at i det moderne blir skam en menneskelig erfaring som av den grunn bør være gjenstand for behandling.

Det kan derfor være nærliggende å hevde at følelsen skam, uansett grad i en moderne tilnærming dermed kan sies å bli vinklet som noe som er negativt for mennesket å skulle måtte erfare. I det moderne blir skam følgelig noe som ikke er en del av det å fremtre som et moderne menneske. En kan tenke seg at skam da blir en menneskelig erfaring med et potensial som *skal* innbefatte en forandring. Følelsen skam hos det moderne

mennesket skal ikke forefinnes, men hvis den forekommer kan den i Skårderuds tilnærming endres på.

Skam i det moderne kan følgelig trolig ikke kunne sies å være en påkrevet del av tilværelsen. Dette fordi som vi har sett, skam er ikke en følelse det moderne menneske må ha. Men etter min mening kan det i det moderne ligge en omvendt analogi til at skam er påkrevet i den menneskelige tilværelse. Det *ikke å føle skam* i det moderne kan bli det som er påkrevet for det moderne menneske.

4.2.3 Individets verdier og fellesskapets verdier

Som beskrevet i teoridelen har individet i den moderne tid en stor grad av påvirkningsmulighet til å foreta egne valg og til selv å velge hvilke verdier det foretrekker. Det kan følgelig se ut til at individets mulighet til selv å kunne fremstille, bestemme og påvirke hva som er etisk riktig for den enkelte i det moderne gis en essensiell betydning. Derfor kan det være nærliggende å slutte at individets egne verdier i det moderne gis en overordnet betydning. Videre kan det tenkes at det som er fellesskapets verdier som en følge av dette, gis en underordnet betydning. Hvis dette er riktig sluttet, blir hva individet selv prefererer av verdier det primære, og følgelig blir tilsynelatende det som da henligger av verdier i fellesskapet av sekundær betydning. Skam blir følgelig på denne måten ingen påkrevet forutsetning for mennesket i det moderne.

Som tidligere anført beskriver Wyller det som karakteristisk for den moderne tid at det forventes av individet selv realiserer det som tidligere var uttalte felles normer. Som en virkning av dette kan det synes som om det i den moderne fremstillingen ligger en forestilling om at det finnes noe som er sant moralsk sett, det finnes noe som er moralsk riktig, *men at svaret på hva det innbefatter blir opp til det enkelte individ å definere*. Følgelig mener jeg det kan være rimelig å formode at en tilnærming til skam som i det

moderne skambegrep ikke i utgangspunktet er nært knyttet til det etisk normative, men heller kan reflektere en etisk relativisme (om begrepet se punkt 3.1 og punkt 3.4).

Slik det fremkommer i teoridelen trenger mennesket i moderne tid tilsynelatende ikke skam. Sett slik kan følelsen skam bli noe som i en slik anskuelse anses som å være unnværlig. Hvis skam siviliserer mennesket og har betydning for menneskets moralske bevissthetsdannelse hvordan ivaretas dette i det moderne? Hvis det kun er det enkelte individ som definerer hva det vil ha av verdier og hva det prefererer, henligger det ikke da en tilfeldighet hvem som tar hensyn til felles menneskelige anliggender som for eksempel rettferdig fordeling av goder og hensyntaking av det enkelte individs menneskeverd?

4.2.4 Er det moderne mennesket en avsondret individualist?

Som vi har sett sammenstilles skam i det moderne med mangel på modernitetens krav om selvkontroll, mangel på disiplin og skam er forbundet med det å være i en situasjon der man som menneske er avhengig av andre. Skam i det moderne ser da tilsynelatende ut til å være en konsekvens som oppstår hvis mennesket ikke lever opp til krav om selvrealisering og kontroll over selvet. Mennesket som subjekt synes derfor i det moderne å bli gitt en vesentlig betydning. Det kan derfor virke som at skam i det moderne relateres overveiende til hva mennesket fremtrer som; skam henligger til hva mennesket *er*.

Hvis skam i det moderne er henvist til anliggender ved hvordan det enkelte individ fremtrer er det nærliggende å tenke at hvis skam skal unngås, er det individet selv som må foreta de endringer som skal til. Mens å unngå skam i det klassiske skambegrep var mer rettet mot å overholde de normer fellesskapet hadde foreskrevet, ser vi at skam følgelig i det moderne mer rettes mot det personlige. Følgelig kan det tenkes at årsaken til at skam i dag fortsatt er fortiet kan ha med at skammen er henvist til anliggender ved individet på det personlige plan.

Vi har sett at i det moderne vedrørende normer og verdier fremstilles det ikke en forventning til individet om medgjørighet til det som er fellesskapets konsensus. Men det er samtidig i følge Skårderud og Wyller en forventning i samtidskulturen til at det enkelte menneske skal mestre, være uavhengig og ha en kropp som signaliserer at vedkommende har selvdisciplin og selvkontroll. I dette finner jeg det må ligge et paradoks. I Skårderuds fremstilling blir dermed fellesskapets verdier fremdeles definerende for individet. I individualitetens tidsalder med fokus på individuelle valg og individuelle verdier kan det likevel se ut til at det er gitte standarder fra fellesskapet på hva et moderne menneske skal fremstå som. Det blir dermed kun *tilsynelatende* at mennesker i det moderne ikke lenger trenger til å erfare skam.

Men ikke alt kan virke til å være tilstrekkelig belyst i Skårderuds fremstilling om hvordan fellesskapet har innflytelse på individet. Som vi har sett gjør Skårderud seg refleksjoner over at individet endrer seg med bakgrunn i hva fellesskapet forventer. Det ligger en inkonsekvens i at *individet velger å endre seg på grunn av de andres (fellesskapets) forventninger*, hvis moderne menneske er uavhengig av andre og selv fritt kan velge de verdier det prefererer. Betrachtninger omkring *hvorfor* det er så avgjørende for subjektet hva signifikante andre forventer, finner jeg ikke problematiseres nok i Skårderuds fremstilling om skam i det moderne. Det er nettopp her på dette området at Taylors teori kan være et viktig bidrag til å kunne reflektere hva skam er for det moderne mennesket. Dette kommer jeg tilbake til i punkt 4.4.

4.3 Kort sammenfatning

Ved denne sammenstillingen av det klassiske skambegrep og skam i det moderne kan det skisseres ut følgende hovedmotsetninger i de to begrepene:

- Mens skam i det klassiske skambegrep er en påkrevet del av tilværelsen, blir det ikke å inneha skam i det moderne nærmest det som er påkrevet
- Fellesskapets verdier har overordnet betydning i det klassiske skambegrep, mens det tilsynelatende er individets egne verdier som gis essensiell betydning i det moderne
- Skam i det klassiske skambegrep henligger til hva mennesket gjør, mens skam i det moderne er mer forbundet med hva mennesket er og fremtrer som
- Skam i det klassiske skambegrep er nært knyttet til det etisk normative, mens skam i det moderne mer kan sies å henligge til en etisk relativisme

4.4 Taylors teori sett i forhold til de to andre tilnærmingene

4.4.1 Innledning

Taylor fokuserer som vi har sett på at menneskets individualitet står i forhold til og er avhengig av at mennesket erkjenner sin relasjonelle væren og forbundethet. I teoridelen er det fremkommet at det å skulle leve autentisk i følge Taylor medfører at mennesket søker mening ved å engasjere seg i noe utenfor seg selv. Videre at individuell selvutfoldelse ikke i følge Taylor kan implisere at mennesket kun tar hensyn til egne preferanser. Mennesket er i følge Taylor forbundet til essensielle relasjoner i forhold til medmennesker og den sammenheng det lever i. Dette vil ha betydning for hvordan det enkelte menneske fortolker seg selv, og dermed også for den skam mennesket erfarer. En slik tilnærming til å forstå mennesket finner jeg verken i det klassiske skambegrep eller fremstillingen om skam i det moderne. Sett slik er dette et karakteristisk skille mellom Taylors tilnærming og de to forannevnte fremstillingene.

Som fremstilt i teoridelen betraktes skam hos Taylor som et uttrykk for at de egenskaper subjektet har ikke er i overensstemmelse med de egenskaper vedkommende streber etter å være. Eller hva vedkommende føler at dens verdighet krever for å kunne bli respektert både av andre i fellesskapet, men også for å kunne respektere seg selv. Skam blir i denne tilnærming et resultat av hva subjektet selv fortolker seg som inn i et fellesskap. Følgelig har vi sett i teoridelen Taylor fremholder at skam ikke er noe man bare umiddelbart føler, men et utfall av hva den enkelte betrakter som av verdi.

4.4.2 Er skam en påkrevet følelse hos Taylor?

I teoridelen er det kommet frem at Taylor har andragelser til modernitetens fokus. Taylor stiller spørsmål om det i virkeligheten forholder seg slik at det moderne mennesket er uavhengig av den sammenhengen det enkelte individet befinner seg i. Ved å problematisere dette tilfører Taylor etter mitt syn det moderne mennesket en søken etter meningskapning. Mennesket er med andre ord i følge Taylor, selv i det moderne opptatt av verdispørsmål og verdier.

Skam er, som fremstilt i teoridelen hos Taylor ikke noe man bare føler, skam er en reaksjon på at noe er betydningsfullt, at noe har mening i den verden mennesket lever i. Den betydning subjektet tillegger situasjonen kan gi grunnlag for skamfølelsen og derfor kan det å si hva skam medfører bety at individet klargjør betydningen av situasjonen slik det erfarer den. Taylor går med dette bakenfor og relaterer følgelig skam til hvilke verdier den enkelte vektlegger og hvilken selvfortolkning den enkelte foretar. Det kan synes som Taylor i sin tilnærming til skam med dette får frem at alle mennesker potensielt kan føle skam. Dette fordi det forefinnes noe som er av særegen verdi for subjektet og fordi enkeltindividet befinner seg i en sammenheng som den enkelte tillegger betydning. Det er min oppfatning at Taylor med dette bryter med den forestilling om skam i det moderne som at skam er en følelse det moderne menneske ikke trenger å skulle erfare.

Men Taylor tar ikke *direkte* stilling til om fravær av skam er påkrevet som i den moderne skam. Heller ikke *direkte* stilling til om skam er påkrevet, som i det klassiske skambegrep. Taylor går etter min mening mer gjennomgripende til verks. Det Taylor gjør er å stadfeste at skam er et fenomen som *kan* finnes. Ved å betrakte mennesket som selvfortolkende får Taylor frem at mennesket selv i den moderne tid er avhengig av anerkjennelse og det å være i dialog med andre *samtidig* som menneskets individualitet er en fundamental forutsetning. Slik jeg tolker dette kommer det med dette frem at Taylor implisitt konstaterer at skam er en emosjon som er latent til stede som en del av den menneskelige tilværelse. Etter min betraktning fremholder Taylor følgelig en anskuelse på skam som et iboende fenomen. I Taylors termer kan det synes som skam er et fenomen mennesket erfarer fordi det lever, skam er med andre ord en del av det å

være menneske. Det klassiske skambegrep reflekterer *at* skam skal forefinnes. Ved å anlegge selvfortolkning som konstitutivt for mennesket anskueliggjør Taylor mer *hvorfor* skam forfinnes.

Taylor nyanserer med dette den klassiske skamfremstilling fordi Taylor determinerer ikke skam til å være en *overordnet* konsekvens som i det klassiske skambegrep, men får med sin teori frem at skam er en *latent* mulighet som forefinnes fordi mennesket er avhengig av andre. Taylor aksentuerer at skam finnes fordi den enkelte vurderer noe som av verdi. Sett slik blir skam da betraktet som individuell - men samtidig allmenn. Allmenn fordi skam blir en følelse alle mennesker kan komme til å erfare. Skammen blir hos Taylor på denne måte personalisert - men det er samtidig en forutsetning at subjektet betraktes som relatert til sine omgivelser.

Skam i Taylors fremstilling blir trolig med dette mer individrettet enn i det klassiske skambegrep. Dette fordi han fremholder at det er hva den enkelte anser som verdifullt som har betydning. Det kan synes som skam i Taylors fremstilling følgelig blir en individuell skam mer på linje med fremstillingen om den moderne skam. Samtidig relaterer Taylor skam til menneskets forhold til sine omgivelser og knytter dermed indirekte skam til, selv i den moderne tid, til hva den kollektive konsensus tilskriver. Dette fordi Taylor beskriver individet som avhengig av andre og som avhengig av å være i et fellesskap med andre. Det kan følgelig synes som Taylor med dette i sin teori kan sies å gi perspektiver på det moderne menneske utover den fremstilling skam i det moderne gir.

4.4.3 Individets verdier og fellesskapets verdier

Vi har sett at Taylor fremholder at det finnes fundamentale forutsetninger mennesket er i behov av. Det er i følge Taylor essensielt for mennesket at det søker anerkjennelse fra andre og søker å være i dialog med andre. Taylor understreker i tillegg at mennesket ikke er helt og holdent fritt til å velge verdier. Selv det moderne mennesket kan ikke ta

bare individuelle hensyn. Det forefinnes verdier som det enkelte subjekt må erkjenne og dernest at subjektet tillegger disse verdier betydning.

Skam som en moralsk bevissthetsdannelse blir med dette etter mitt syn todelt hos Taylor. På den ene siden at det finnes verdihorisonter som mennesket skal oppdage og dernest at menneskets egne verdier har betydning for hva det enkelte mennesket finner som moralsk riktig. I dette kan det ligge at subjektet erverver en erkjennelse av hva som er av essensiell verdi både av fellesmenneskelige gitte anliggender og for den enkelte.

Taylor fremhever at mennesket fremdeles i det moderne tillegger verdier betydning. Det Taylor med dette fremstiller er etter min mening å foreta en videre anskuelse enn hva fremstillingen om skam i det moderne foretar. Taylor gjør dette ved å fremheve at subjektets samspill med sine omgivelser også har betydning. På denne måten kan det synes som Taylor fremhever at mennesket kontinuerlig er i en prosess. En prosess der det som har betydning påvirkes av subjektet selv, og samtidig at dette subjektet ved å være avhengig av å være i en sammenheng i et fellesskap, påvirkes av dette signifikante fellesskap.

Når Taylor anskueliggjør mennesket som selvfortolkende er det nærliggende å overveie om Taylor da tar i betraktning om denne selvfortolkning ikke nødvendigvis foregår i nuet, men inn i en evighet. Det essensielle tenker jeg er å se etter er om Taylor anser at tidligere erfaringer kan ha betydning for den selvfortolkning subjektet foretar i dag. Mennesket bærer i følge Bourdieu med seg sine erfaringer, sin "habitus" (Bourdieu 2000). Slik jeg forstår Taylors betoning av menneskets ervervelse av moralske kart og samtidig behov for anerkjennelse og dialog foregår denne selvfortolkning som en prosess. Subjektet bærer slik jeg tolker dette dermed med seg sine erfaringer. Fordi dette nettopp er tidligere erfaringer får det betydning for den selvfortolkning subjektet utfører her og nå. Konsekvensen av dette kan da være at det som forårsaker skam hos den enkelte i nåtid, ikke er det samme som forårsaket skam hos den samme personen år tilbake i tid. Taylor relaterer følgelig skam til individet, men samtidig et individ i utvikling. Sett slik kan en slik betraktning på skam bli at det forefinnes et potensial for at det som leder til skam kan endres.

Ved sin kritikk av objektiv vitenskap der følelser er redusert til noe sekundært, kan det stilles spørsmål ved om at Taylor ved å knytte skam til det subjektive samtidig reflekterer en innstilling til skam som et fenomen det ikke er mulig å gjøre noe ved. Men skam hos Taylor henligger etter mitt syn ikke til hva mennesket gjør, som i det klassiske skambegrep eller hva mennesket fremtrer som eller er, som i den moderne fremstillingen om skam. Taylor har et annet utgangspunkt; ved å betrakte mennesket som avhengig av anerkjennelse fra andre og i dialog med andre, fremholder Taylor at mennesket fortolker seg selv i et samspill med sine omgivelser. Hvis individet fortolker seg selv som en del av et fellesskap har dette fellesskapets verdier da betydning for individet? Det er hva individet anser som av verdi for det som er av betydning for den enkelte. Hvis fellesskapets verdier ikke samsvarer med egne verdier kan det synes som Taylor ved dette hevder at det da ikke oppstår skam hos den enkelte, fordi verdiene fellesskapet står for ikke er av betydning for dette individet.

Men hva skjer hvis fellesskapets verdier er divergerende, men individet likevel er i behov av anerkjennelse eller å være i dialog med dette fellesskap? Taylor differensier ikke i hva som har mest betydning av anerkjennelse og dialog på den ene siden og verdier på den andre siden. Taylor stadfester at mennesket er i behov av alle disse tre fundamentale forutsetninger. Det er subjektet selv som ved hjelp av sitt ervervede moralske kart avgjør hva som i situasjonen blir det mest betydningsfulle.

Det kan derfor synes som Taylor betrakter individets verdier som det substansielle, men samtidig, fordi mennesket har behov for å være i dialog og for å bli anerkjent, så tillegger Taylor fellesskapets verdier en vesentlig vekt fordi dette har betydning for den enkelte. På dette område finner jeg det nærliggende å anta at Taylors teori ikke er en antitese verken til det klassiske skambegrep eller til fremstillingen om skam i det moderne, men snarere en synergi av begge. Det kan synes som Taylor ikke tydeliggjør om individets verdier verken er overordnet eller underordnet fellesskapets verdier. Det er etter min mening da nærliggende å kunne hevde at Taylor med dette plasserer skam inn i noe som er en konsekvens av at mennesket, selv det moderne mennesket, i sin væren er et relasjonelt vesen.

4.4.4 Subjektet er ikke alene

Taylor fremholder som vist i teoridelen at subjektet *erfarer* følelser ut fra den betydning vedkommende tilskriver denne. Subjektive erfaringer kan følgelig ha en siviliserende funksjon og være relatert til verdier. I Taylors termer søker mennesket etter mening med tilværelsen ved å fremheve at det finnes noe som er mer verdifullt for det enkelte individ. Taylor hevder at det forefinnes verdihorisonter og at disse verdihorisonter er gitt, mennesket må bare søke å oppdage dem. På denne måten kan det synes som Taylor forankrer at det finnes noen moralske grunnforhold i den menneskelige tilværelse som er uforgjengelig, noe som er tilstede, noe som er felles og uforanderlig for den menneskelige tilværelse. Men også at det enkelte mennesket selv må søke å finne hva dette betyr for dem selv. En slik betraktning Taylor gjør om at det forefinnes verdihorisonter mennesket skal erkjenne, kan etter min mening implisere at Taylor ved dette hevder at det finnes noen verdier som er mer moralsk forsvarlige enn andre. Følgelig kan det være nærliggende å hevde at Taylor med dette betoner *at det finnes et riktig moralsk svar*. Sett slik relaterer Taylor spørsmålet om hva som er det moralsk riktige til det etisk normative. På denne måten knytter Taylor da skam til å skulle inneha en sivilisatorisk hensikt. Skam blir her både et potensial og begrensning i den menneskelige tilværelse som angir den sammenheng mennesket befinner seg i.

Følgelig kan det synes som Taylor på denne måten får frem at skam hos det moderne mennesket fremdeles har betydning for menneskets dannelse og menneskets forhold til sine omgivelser. Taylors artikulasjon av at det forefinnes verdier som er fundamentale i den menneskelige tilværelse kan derfor i teorien relatere disse verdier til det tradisjonelle, det som alltid har vært. Betraktet slik samsvarer Taylors teori på dette punkt med det klassiske skambegrep. Etter mitt syn tar Taylor et oppgjør med den moderne skamuttrykk der skam enten skal forties, velges bort eller behandles bort, ved å plassere skammen mer tilbake i det klassiske skambegrep som noe mennesket trenger til å inneha. Samtidig reflekterer Taylor med dette over skam i den moderne tid. Taylor kommer frem til at skam er relatert til hva den enkelte fortolker seg selv som og relatert

til de verdier den enkelte har erkjent som verdt å vektlegge. Man kan ikke i følge Taylor forbigå at det enkelte individ er i samspill med sine omgivelser.

4.5 Sammenfatning

Ved denne sammenstillingen av det klassiske skambegrep og skam i det moderne med Taylors teori om skam kan det skisseres ut følgende hovedmotsetninger og hovedsammenfatninger:

- Taylor karakteriserer mennesket som et selvfortolkende vesen. For å kunne forstå mennesket må man i følge Taylor ta i betraktning at denne selvfortolkning har en konstitutiv betydning for mennesket. En slik tilnærming til å forstå mennesket kommer ikke frem verken i det klassiske skambegrep eller i fremstillingen om skam i det moderne. Sett slik er dette et karakteristisk skille mellom de to fremstillingene og hva Taylor gjør fremlegg om.
- Skam i Taylors termer er en del av det å *være* menneske. Taylor nyanserer den klassiske skamfremstilling ved ikke å determinere skam som *overordnet*, som i det klassiske skambegrep. Taylor får med sin teori frem at skam er en *iboende* (latent) mulighet som forefinnes.
- Taylor relaterer skam til menneskets forhold til sine omgivelser og knytter dermed indirekte skam til hva fellesskapet tilskriver. Taylors teori kan sies å gi perspektiver på det moderne menneske utover den fremstilling skam i det moderne gir. Taylor plasserer skam inn i noe som er en konsekvens av at mennesket, selv det moderne mennesket, i sin væren er et relasjonelt vesen.

- Taylor knytter skam til å skulle inneha en sivilisatorisk hensikt. Taylor betoner *at det finnes et riktig moralsk svar*. Sett slik relaterer Taylor spørsmålet om hva som er det moralsk riktige til det etisk normative. Taylors teori samsvarer på dette punkt med det klassiske skambegrep. Taylor bryter med dette etter min mening med den forestilling om skam i det moderne som noe som ikke skal forefinnes.
- Ved å fremholde at det er hva den enkelte anser som verdifullt som har betydning blir skam i Taylors fremstilling mer individrettet enn i det klassiske skambegrep. Skam i Taylors tilnærming er følgelig en individuell skam mer på linje med moderne skam.
- Taylor betrakter individets verdier som det substansielle, her samsvarer Taylor med den moderne skam. Men samtidig tillegger Taylor fellesskapets verdier en vesentlig vekt, fordi dette har betydning for den enkelte. På dette område finner jeg at Taylors teori ikke er en antitese verken til det klassiske skambegrep eller til fremstillingen om skam i det moderne, men snarere en synergi av begge.

Taylors teori kan med dette sies å gi perspektiver på det moderne menneske og dets skam. Det Taylor har fått frem er etter mitt syn at skam er et fenomen som har betydning for det moderne mennesket. Samtidig beskriver Taylor for oss en mulighet til å forstå mennesket og dets skam. Taylors teori synes å reflektere over hvordan mennesket som subjekt skal leve i det moderne samfunn sammen med andre subjekter. Mennesket må ta inn over seg den betydning fellesskapet har, samtidig som det individuelle gis betydning. Det vesentlige her hos Taylor er at det individuelle ikke kan fremheves på bekostning av fellesskapet og vice versa.

I "*Autentisitetens etikk*" fremholder Taylor at anerkjennelse, dialog og overgripende meningshorisonter er fundamentale forutsetninger for mennesket. Dette har betydning for hva Taylor fremholder om fenomenet skam. Vi har videre sett at Taylor gjør gjeldende at individet definerer seg selv gjennom dialog med andre. Samtidig

understrekes det at den sammenheng mennesket befinner seg i ikke er fri for verdier. Også dette samsvarer med det Taylor skriver om skam. Artikkelen "*Selfinterpreting animals*" er ikke inkludert som en del av boken "*Autentisitetens etikk*". Men jeg vil fremholde som sannsynlig at Taylor ved sin teori om skam har foretatt en eksemplifisering for oss om hva som kan være sammenhengen og følgene av en etikk preget av autentisitet.

Når Taylor plasserer skam inn i den moderne samtidskultur, som et fenomen som forefinnes og har sin aktualitet, er det derfor noe alle mennesker, innbefattet profesjonsutøvere, kan komme i erfaring med. Det er derfor nærliggende å tenke seg at profesjonsutøverens kompetanse i å møte mennesker med skam kan være av essensiell viktighet for den andre. Dette skal jeg drøfte i neste kapittel.

5 Hvor langt kan Taylors teori bidra i profesjonsutøverens møte med den andres skam

I denne del av oppgaven skal jeg forsøke å besvare andre del av min problemstilling. Det jeg her skal drøfte er hvor langt Taylors teori kan bidra i profesjonsutøverens møte med skam hos den andre.

Først vil jeg forsøke å beskrive hvilken situasjon den som er syk og vedkommendes pårørende kan befinne seg i. Dette fordi jeg i problemstillingen etterspør om Taylors teori om skam kan bidra i profesjonsutøverens møte med skam hos den andre. "Den andre" er i denne oppgavens kontekst den profesjonsutøveren yter hjelp ovenfor. For å kunne skildre disse aspekter har jeg tatt utgangspunkt i hva som fremheves i boken "Skam i det medisinske rom", som karakteristisk for mennesker med sykdom som erfarer skam. Videre har jeg lagt til grunn artikler som omhandler pasienter og pårørende ved intensivavdelinger. I den hensikt å skulle anskueliggjøre den situasjon og den skam som kan opptre blant pasienter som er blitt akutt og alvorlig syke og deres pårørende vil jeg deretter presentere fire eksempler på skamberetninger fra intensiv avdeling, som er mitt profesjonsområde. Disse eksempler fra praksis er kun ment som en bakgrunn og en presentasjon for leseren av denne oppgaven om hvilke situasjoner pasienter og pårørende kan befinne seg i ved en intensivavdeling.

Mitt hovedspørsmål i denne del av oppgaven er som beskrevet hvor langt Taylors teori kan bidra i profesjonsutøverens møte med skam hos den andre. Får å kunne besvare dette har jeg valgt å hente frem hovedpunkter i plasseringen av Taylors teori om skam som jeg har skissert i forrige kapittel for deretter å drøfte disse hovedpunkter i forhold til profesjonspraksis.

Deretter ser jeg på om det kan finnes andragelser mot Taylors teori i forhold til denne teoris relevans til mennesker som er syke og deres pårørende.

I siste del av dette drøftingskapitel søker jeg først å fortolke hvilken betydning Taylors betraktning på mennesket som selvfortolkende kan ha sett i et kunnskapsperspektiv. Helt til slutt forsøker jeg å tydeliggjøre det ansvar Taylor tillegger mennesket som moralsk aktør. Dette gjøres med henblikk på å få frem hvilket moralsk grunnlag profesjonsutøveren i følge Taylor skal ha som utgangspunkt i møte med den andres skam.

5.1 Taylors bidrag i profesjonsutøverens møte med den andres skam

5.1.1 Et forsøk på å beskrive hvilken situasjon den som er syk og vedkommendes pårørende kan befinne seg i

De mennesker jeg møter innenfor mitt profesjonsområde, nemlig svært syke pasienter og deres pårørende, kan betegnes som å være i sårbar livssituasjon. Forskning tilsier at i slike situasjoner trer skammen tydeligere frem. De aktualiserte faktorer i konteksten hos pasienter og deres pårørende som fremkaller og tydeliggjør skam kan tenkes å være strukturelle forhold, alvorlighetsgraden av sykdommen eller det i seg selv å være syk eller være pårørende til en som er syk. Det kan også være en kombinasjon av disse. Disse faktorer beskrives blant annet i de to bøkene *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne* (Wyller 2001) og i *Skam i det medisinske rom* (Gulbrandsen et al. 2006). Nettopp fordi skam er allmenn, er det nærliggende å anta at den er et anliggende for alle. Noe som berører alle som mennesker. Men den allmenne skam som alle mennesker bærer på blir i den overnevnte kontekst mer åpenbar, mer uttalt, mer aktuell og mer tydeliggjort (Gulbrandsen 2006).

I det følgende vil jeg presentere eksempler fra praksissituasjoner. Disse eksemplene fra praksis er ment å anskueliggjøre for leseren av denne oppgaven de skamuttrykk som kan forefinnes hos intensivpasienter og deres pårørende. De er ikke ment som et grunnlag for å kunne dedusere og validere at slik skam forefinnes. Jeg diskuterer med det utgangspunkt Taylor har beskrevet; at skam eksisterer som et fenomen mennesket erfarer. Jeg vil derfor forsøke å finne på hvilken måte Taylors teori kan ha relevans og gyldighetsområde i profesjonsutøverens møte med skam hos den andre. Jeg kunne ha valgt å diskutere de eksempler som forefinnes i boken "Skam i det medisinske rom". Når jeg imidlertid har valgt egne beskrivelser fra praksis er det både fordi det er foranledningen for de situasjoner som har ansporet meg til å se nærmere på fenomenet skam. Og fordi jeg ved å bruke eksempler fra intensivavdelingen muligens kan få leseren av denne oppgaven til å bli presentert for hvilke former for skam som kan forefinnes ved mitt profesjonsområde, for det er i hovedsak med utgangspunkt i dette profesjonsområde at jeg nå i det følgende diskuterer Taylors teori om skam. Eksemplene fra praksis fremstilles for å kunne konkretisere og drøfte Taylors teori om skam. Det er selvsagt mer i disse situasjoner enn det jeg diskuterer.

I et forskningsetisk perspektiv kan eksempler fra praksis anses å være problematisk. Dette både fordi de personer eksemplene er hentet fra ikke er blitt forespurt og heller ikke har gitt sin tillatelse og fordi disse praksissituasjoner er et resultat av det jeg tillegger min egen subjektive erfaring og fortolkning. Eksemplet som benevnes som "Brevet" har jeg fått muntlig tillatelse fra brevskriveren til å benytte i undervisning og oppgaver. Brevet var skrevet som en forberedelse til samtale med personalet. Disse samtaler finner sted omtrent seks uker etter at en pasient er død og er et tilbud de ansatte på intensivavdelingen gir til de pårørende som måtte ønske det. De tre andre tilfellene er kun subjektive betraktninger fra min egen praksis. De ulike praksissituasjoner som er foranledningen til disse eksemplene er derfor endret fullstendig slik at det ikke skal være mulig å gjenkjenne verken den spesifikke situasjon eller person.

Brevet

"Da jeg kom til sykehuset den dagen satt sykepleieren og professoren og ventet på meg. Jeg visste de ville si at min mann kom til å dø.

Legen hadde sagt til meg dagen før at de behandlet min manns hjerte, nyrer og lunger og at situasjonen var stabil, men dårlig. Hva betydde det? Både stabil og dårlig? Men jeg så det i blikket til sykepleieren den kvelden at min mann var døende og jeg er fremdeles beskjemmet over at jeg ikke før hadde forstått hvilken vei det bar.

Da sa de at alle organene til mannen min hadde sviktet til tross for all mulig behandling. At det nå var besluttet og ikke å gi min mann flere medisiner. De skulle ikke slå av alle apparater – men heller ikke tilføre noe mer. De mente at det mest sannsynlige var at min mann kom til å dø.

Da sa jeg at jeg ikke ville at han skulle lide noe mer. Han døde den kvelden.

Var det jeg som bestemte at behandlingen skulle opphøre? Var det dermed jeg som bestemte at mannen min døde? Datteren vår mener jeg må ha sagt JA.

Men var det hva jeg gjorde? Jeg ville jo bare ikke at han skulle lide mer. Dette har voldt meg så mye vondt og en følelse av stor skam.

Da jeg visste at han kom til å dø, kunne jeg endelig snakke til mannen min om det jeg hadde hatt på hjertet. Før den tid følte jeg at han ikke skulle vite hvor fortvilt jeg var. Dere sa at hørselen ofte er den siste sansen som forsvinner. Tror dere at han hørte meg da jeg tok farvel?

Var jeg ofte nok hos min mann, synes dere? Jeg tok meg fri en dag da han hadde vært der i 14 dager. Det husker dere sikkert og det skammer jeg meg over nå. Han lå der og var nesten død og jeg tenkte kun på meg selv og hvor utmattet jeg selv var.

Og til slutt: Da min mann fikk vondt i maven første gangen hjemme og ikke ville til legen, skulle jeg ha insistert mer? Kunne han ha vært reddet da? Jeg tenker mye på at jeg kanskje burde sørget for at han allerede da fikk behandling. Takk til dere alle."

Jeg er ikke sterk nok

Et barn på ett år var innlagt på intensiv fordi han hadde pådratt seg hjernehinnebetennelse. Tilstanden var svært dårlig, vedkommende ville mest sannsynlig ikke overleve.

Jeg var hos dem på mine vakter; barnet og hans foreldre. De hadde ikke valgt meg for å være der når gutten deres var dødssyk – jeg var bare tilfeldigvis på vakt. Likevel betrodde de meg sin fortvilelse og viste sin sårbarhet. Jeg både skulle og måtte dele dette med dem.

Det er så lett å betrakte foreldre som en – med de samme behov for informasjon og støtte og følgelig glemme at de har roller seg imellom.

Etter hvert forstod jeg at moren ble betraktet som sterk, fordi hun var den som alltid i ulike situasjoner hadde ordnet opp. Faren var full av følelser og viste dem tydelig. Sa selv at han ikke var sterk.

Det ble konstatert at barnet hadde så stor hjerneskode at dette ikke var forenelig med liv og at han derfor skulle kobles fra respiratoren for å dø. Moren planla alt sammen med personalet – at hun gjerne ville stille han, at hun ville det skulle tas bilder, at hun skulle holde han i armene sine slik at han fikk dø tett inntil henne. Faren sa at han ikke var sterk nok til å være inne på rommet når gutten hans døde.

Jeg tenkte mye på at guttens far resten av sitt liv skulle leve med hva som skjedde i dødsøyeblikket til sitt eget barn.

Jeg ba om en samtale med barnets far. Jeg stilte spørsmål om hva det var han var redd skulle skje når barnet hans døde, hvis han var tilstede inne på rommet. Og videre spurte jeg om hva det var som ville være annerledes, hvis han satt på pårønderrommet og visste at det skjedde.

Det handlet om en fortvilelse så stor at det vanskelig lar seg beskrive med ord. Han hadde et oppriktig ønske om å kunne være tilstede når gutten hans

skulle dø, men skammet seg fordi han var redd han ikke greide å mestre verken situasjonen eller egne følelser.

Det ikke å ville være tilstede inne på rommet i dødsøyeblikket, trodde han selv handlet om et ønske om å skulle utsette alt det vonde som skulle skje.

Jeg er vel ikke verdig behandling

En mann ble operert for lungekreft og hadde fått fjernet den ene lungen. Fikk lungebetennelse og ble liggende innlagt på intensivavdelingen en uke for å få hjelp av respirator med pusten. Han kunne dermed ikke kommunisere verbalt, men vi fikk god kontakt.

Han trente med pusting og var godt motivert. Jeg som intensivsykepleier behøvde bare å understøtte og appellere til livslysten hans fordi det virket som han, til tross for store påkjenninger, behersket situasjonen.

Kom seg av respiratoren med bare den ene lungen i behold. Ble så flyttet fra intensiv til kirurgisk avdeling.

Tre dager etter fikk vi beskjed om at han kom tilbake – var dårlig. Måtte intuberes og få hjelp av respiratoren på nytt.

Denne gang gikk ikke opptreningen med pusten så bra. Kom ingen vei. Skulle fysiologisk være i stand til å puste selv. Hele tiden blikket hans og de oppgitte håndbevegelsene hver gang han skulle trene med pusting. Slet mye.

Virket redd og uten motivasjon. Hva skjer med ham? Første gang var så helt annerledes enn nå. Han visste hva han måtte igjennom, kanskje nettopp derfor?

Satte meg ned hos ham og sa at jeg kunne se at de kreftene han hadde forrige gang ikke var tilstede nå. Spurte deretter om han ikke hadde et ønske om å bli kvitt respiratoren og kunne puste selv. Han svarte meg nei. Da jeg bemerket hva alternativet kunne være, repliserte han med at det var å dø. Han tilføyde at han vel ikke var verdig all denne behandling i og med at han selv med sin røyking hadde forårsaket sin sykdom.

Han nikket, ristet på hodet, formet ord med leppene, skrev ned disse ordene med en tusj.

Han holdt på å gi opp. Jeg kunne ikke snu det til at livet i seg selv var verdt noe, at familien hans sikkert ønsket at han levde, fordi da følte jeg at jeg ville avvist ham og følelsene hans. Alt jeg kunne si var at jeg verken ville eller kunne hjelpe ham med å dø. Men at jeg vil gjerne hjelpe ham.

Alle ser på meg

En kvinne var blitt operert for overvekt. Etter operasjonen fremholder hun at hva hun ser mest frem til er at alle ikke lenger skal se slik på henne. Hun beskriver at hun har møtt mye misbilligelse for hvordan hun ser ut og at følelsen skam derfor er noe hun har levd med i mange år.

Selv på sykehuset hvor hun er innlagt, mener hun å ha møtt de samme typene blikk fra de ansatte som forteller henne at hun burde skamme seg over å ha en slik kropp.

Hun formidler at hun har levd med en følelse av at ingen har sett henne som den hun er. Det nå å skulle bli sett som den hun er, uten at kroppen kommer i veien er hva hun ser mest frem til.

Det jeg har ønsket å få frem med å gjengi dette brevet og med disse fortellingene fra praksis er å fremstille eksempler på hva mennesket som er blitt sykt og dets pårørende kan være situert inn i ved en intensivavdeling:

Med en kropp som er syk og med smerter og lidelse. En kropp som må gjennomgå behandling, en kropp som kan være både sårbar og i en form for eksistensiell nød. Med et utfall av sykdommen som man ikke vet, utfallet kan være fatalt i den forstand at mennesket kan komme til å dø. Tilværelsen kan gå ut på å skulle forholde seg til en helt ny, og i noen tilfeller fullstendig endret livssituasjon. Omgivelsene et menneske som er sykt er situert inn i kan være helt fremmed for det. I møte med helsevesenet er den som er syk og vedkommendes pårørende i behov av og avhengig av hjelp av mennesker som innehar kompetanse til å lindre og/ eller behandle lidelsen. I dette kan det foreligge en tosidig epistemisk asymmetri fordi de som skal hjelpe besitter en kompetanse den som er syk ikke innehar *og* fordi den som er syk innehar kunnskaper om sin egen sykdom og opplevelser som den som skal hjelpe ikke besitter.

At intensivpasienter og pårørende kan være i en slik situasjon som jeg ovenfor skisserer er godt dokumentert i forskning (Se Azoulay og Pochard 2003; Bergbom og Askwall 2000; Høghaug 2007).

5.1.2 Skam og selvfortolkning

Som det fremkommer i teoridelen karakteriserer Taylor mennesket som et selvfortolkende vesen. Følgelig anskueliggjøres at det å skulle forstå et annet menneske må ta utgangspunkt i det andre menneskets erfaring. Når mennesket er selvfortolkende blir hva som skjer med den enkelte av stor betydning. Eksemplet som er blitt presentert med brevet en kvinne som pårørende har skrevet, kan anføres å kunne reflektere hva det kan innebære å være pårørende ved en intensivavdeling. Mye av den engstelse og sårbarhet som er forbundet med å være i en slik situasjon blir formidlet i dette brevet.

Kvinnen beskriver skam over at hun som pårørende etter fjorten dager var så utslitt at hun en av dagene ikke møtte opp ved mannens sykeleie. Hun føler skam når datteren hevder det må ha vært kvinnen selv som ga tillatelse til å avslutte behandlingen til hennes mann. Hun synes å beskrive sin egen selvfortolkning med søken etter mening og søken etter anerkjennelse og et behov for å være i dialog.

Innholdet i brevet kan representere en formidling av hennes egen selvfortolkning av den tiden mannen hennes var pasient ved en intensivavdeling. I denne selvfortolkningen hører i følge Taylor, skammen til. På denne måten kan innholdet i dette brevet skissere et samsvar med Taylors teori om mennesket som et selvfortolkende vesen og at skam erfares fordi noe er av mer betydning for subjektet.

Men hva slags skam er det snakk om her hos denne kvinnen? Ved å fortolke brevet kan noe tyde på at denne kvinnes skam kan være nært forbundet med skyldfølelse for handlinger som er utført og handlinger som ikke er utført. En evaluering av seg selv som pårørende. Hvilke motiver kan denne kvinnen ha hatt for å skrive brevet og gi det til personalet? For å lære personalet hvordan det er å være i en slik situasjon som hun var i? For å få tilbakemelding på om hun foretatt seg de riktige tingene? For å få det bedre med seg selv ved å beskrive sin egen selvfortolkning? For å finne mening?

Dette kan jeg ikke svare på. Det tror jeg, om i noen grad, bare kvinnen selv kan klargjøre. Men spørsmålet som synes relevant i denne sammenhenger er om det har betydning hvilke motiver kvinnen har for å skrive brevet og hvilken form for skam dette er? Er det vesentlig i profesjonsutøverens møte med henne?

Hvis vi legger til grunn det Taylor skriver om skam som en følelse som oppstår som en konsekvens av det som er betydningsfullt for den andre, vil ikke de motivgrunner og den form skam fremtrer på være avgjørende. Det som *er* avgjørende er at profesjonsutøveren formidler en forståelse for at dette er betydningsfullt for andre. Det som *er* avgjørende er å inneha kunnskaper om skam slik at denne kvinnen møtes i en dialog med det hun vil formidle om sin skam. En av årsakene til at det er avgjørende er at det kan være utslagsgivende for om kvinnen resten av sitt liv skal leve med denne skam eller ikke. Eksempelvis kan kvinnens følelse av å ha vært delaktig i avgjørelsen om at mannens behandling opphørte, være et av de aspekter som synes vesentlig å skulle samtale om. Det å tydeliggjøre hvem som påtar seg ansvaret for at behandlingen opphørte. Tydeliggjøre at det følgelig ikke er henne som har medvirket til at mannen døde. En slik form for tilbakemelding og veiledning til en pårørende kan tenkes å være av vesentlig betydning for hvordan denne skam senere fortolkes av vedkommende.

Budskapet i brevet kan selvfølgelig fortolkes på mange ulike måter. Et av de aspekter som kan synes relevant i denne sammenheng er at brevet indirekte formidler at som profesjonsutøver forefinnes muligheter for å kunne *velge* å være oppmerksom på den andres anliggender. Velge å være *var* for den andres situasjon og hva hele situasjonen gjør med den andre. Profesjonsutøveren har av denne grunn etter min mening behov for å erverve seg og integrere kunnskap om skam slik Taylor fremholder fenomenet. Det kan være nærliggende å formode at en slik kunnskap om skam hos profesjonsutøveren kan være medvirkende til at den andre mer kan oppleve seg som møtt og forstått i sin situasjon der skam erfares. I tillegg kan trolig skam hos den andre i noen grad avverges hvis profesjonsutøveren vet hva som kan utløse skam og hvorfor skam oppstår.

Når Taylor beskriver mennesket som selvfortolkende betinger det at også profesjonsutøveren selv bedriver selvfortolkning. I dette kan det ligge et vilkår til profesjonsutøveren om å skulle reflektere over egne følelser, handlinger og holdninger. I noen tilfeller betinger dette at profesjonsutøveren må føle seg frem til hva som er det riktige i en aktuell situasjon, fordi det som skjer ikke alltid kan defineres inn i faste rammer. Hver situasjon er ny med nye impliserte mennesker og nye uforutsigbarheter.

Men ved å fremheve mennesket som moralsk aktør som er i besittelse av moralske kart, har Taylor fått frem at disse rammer må være basert på medmenneskelighet.

5.1.3 Skal man snakke om skam?

Petter Nafstad skriver i forordet til Taylors "Autentisitetens etikk" at det Taylor fremhever er at det er en mening i hva vi sier, men også en mening i *at* vi sier det (Nafstad i Taylor 2008). Satt inn i en skamkontekst forstår jeg dette slik at hvis mennesket gir uttrykk for skam, kan det være en mening i at skammen kommer frem. Det kan følgelig her ligge et behov for at skamerfaringen blir samtalt om eller et behov for å få avkreftet eller bekreftet om *profesjonsutøveren* tillegger situasjonen, sykdommen eller personen som noe som er skambelagt. Et signal som kan være en søken etter anerkjennelse og et behov for dialog.

Et element i denne selvfortolkning kan bestå av evaluering; det å skulle finne mening, det å se seg selv i forhold til andre, sette sine handlinger i perspektiv. Dette har helt klart en sivilisatorisk hensikt. Men denne evaluering kan også avstedkomme skamfølelse. I eksemplet fra praksis med kvinnen som skriver brev fremkommer det at vedkommende i ettertid tillegger følelsen skam det å ha vært fraværende en dag fra sin manns sykeleie. Hennes behov for å ivareta seg selv kan synes som å bli evaluert som å være fundamentert i egoistiske hensyn. Dette kan være et bilde på at det personlige aspektet ved skam blir et fullstendig personlig anliggende. Personlig også fordi det i selvfortolkningen ligger et potensial som kan lede til skamfølelse. Hvem kan da ha rett til å snakke om denne skam? Det subjektet som erfarer følelsen eller den andre som kanskje bare formoder at skam er en følelse som den andre erfarer i den aktuelle forbindelsen? I hvilken diskurs kan skam snakkes om med den andre? Hvem skal ta initiativet? Inn i denne dikotomien kan profesjonsutøveren befinne seg; skal den andres skam være et samtaleemne hvis den som erfarer skam ikke snakker om følelsen?

Når den andres erfaring med skam helt og holdent er den andres, kan det være vanskelig for profesjonsutøveren å skulle innlede en samtale om skam. Det kan dermed oppfattes av den andre som om profesjonsutøveren mener at det er berettiget i situasjonen å skulle føle skam. Videre kan det forstås som det ligger en forventning om at den andre har erfart eller har pådratt seg av sykdom, av profesjonsutøveren oppfattes som å være skambelagt. Samtidig kan det være av essensiell betydning å bidra til at den andre får sette ord på noen sider av sine opplevelser med eksempelvis det å være en pårørende.

Profesjonsutøveren kan imidlertid alminneliggjøre en følelse som skam og sette den i perspektiv. Dette vil jeg hevde forutsetter at profesjonsutøveren innehar kunnskaper både om fenomenet skam slik Taylor fremstiller den og utviser en sensibilitet overfor hva skam kan være for den andre. Dessuten vil det også fordre innsikt og kunnskaper om hva det eksempelvis kan innebære å være pårørende til en som er kritisk syk. Denne alminneliggjøringen av følelser må ikke forveksles med at profesjonsutøveren dermed foretar en bagatellisering av det å erfare følelsen skam. Alminneliggjøringen kan bestå i å beskrive for den andre at alle typer følelser kan opptre og at disse følelser er utbredte når mennesker er i en eksistensiell sårbar kontekst der man opplever tap og sorg, som i den situasjon kvinnen med brevet er i. Om den andres skamfølelse etter dette blir et samtaleemne, må etter mitt syn være et anliggende den som erfarer skamfølelsen selv avgjør.

5.1.4 Skam er en iboende mulig følelse

Taylor knytter skam som diskutert i kapittel fire til å skulle inneha en sivilisatorisk hensikt. Skam blir hos Taylor både et potensial og en begrensning i den menneskelige tilværelse, som regulerer den sammenheng mennesket befinner seg i. Skam er en følelse som iboende er til stede i den menneskelige tilværelse. Skam blir som vi har sett et fenomen det er en mulighet for at mennesket erfarer.

Min fremstilling fra praksis om kvinnen som er blitt operert for alvorlig overvekt kan være et eksempel på dette. En måte å betrakte dette på er at kvinnen i sin ytterste konsekvens er på sykehuset for å få operert vekk det som for henne fører til skam.

Kvinnen skildrer sin erfaring med at hun på sykehuset møter blikk, selv fra profesjonsutøverne som er ansatt for å skulle hjelpe henne, som formidler at hun burde skamme seg over sin kropp. Følgelig kan dette være en illustrasjon på at det ikke er nok *at* profesjonsutøveren ser den andre, men at *måten* dette gjøres på er avgjørende. Her beskrives noe som etter min betraktning er av vesentlig betydning i profesjonsutøverens møte med den andres skam; selv i blikkene kvinnen mottar fra de ansatte på sykehuset ligger det en moralsk betydning. En moralsk betydning både for den som mottar blikkene og for dem som er avsender.

Et forhold skal etableres mellom den som hjelper og den som mottar hjelp. Med et slikt utgangspunkt som i dette eksemplet kan disse blikkene trolig få følger for relasjonen mellom profesjonsutøveren og denne kvinnen. Trolig kan det i tillegg ha betydning for i hvilken grad denne kvinnens tillit til profesjonsutøveren eksisterer.

Profesjonsutøveren er i sin virksomhet trolig i en posisjon der vedkommende har muligheter til å definere hva og hvem som er verdt å anerkjenne. Det ligger samtidig i profesjonsutøverens posisjon, *ved sin måte å være på*, å kunne avgjøre om den andre blir påført ytterligere skam eller om den andres skam blir tatt på alvor. Maurice Merleau-Ponty formulerer den avgjørende betydning et menneske kan ha for et annet menneske med at:

"... fremmede blikk løper over hans kropp og fratar ham den..."

(Merleau-Ponty 1994: 130).

Det kan derfor være nærliggende å tenke seg at hva profesjonsutøveren gjør og sier kan være av fundamental verdi i møte med den andres skam. Videre at hva profesjonsutøverens oppmerksomhet er rettet mot og måten denne oppmerksomheten kommer til syne trolig også er av betydning i møte med den andres skam. I dette ligger det en fordring om nødvendigheten av at profesjonsutøveren besitter kunnskaper om skam slik Taylor har fremstilt teorien, og kompetanse i å møte den andres skam. En slik form for kompetanse er det, etter min betraktning, avgjørende at profesjonsutøveren innehar og anvender i sin virksomhet. Ellers blir ikke den andres erfaringer imøtesett.

5.1.5 Mennesket er et relasjonelt vesen

Som det er kommet frem i kapittel fire plasserer Taylor skam inn i et sosialt perspektiv. Taylor relaterer skam til menneskets forhold til sine omgivelser og setter skam inn i noe som er en konsekvens av at mennesket, selv det moderne mennesket, i sin væren er et relasjonelt vesen. Taylor gir oss dermed et perspektiv på skam som innebærer at det både er påkrevet og mulig for profesjonsutøveren å erverve seg kompetanse i å møte den andres skam.

Som beskrevet i teoridelen av oppgaven fremkommer det i Taylors betraktning om mennesket som moralsk aktør, en refleksivitet i den forpliktelse mennesket har til sine omgivelser. Det gjensidig å være utlevert til og avhengig av hverandre som mennesker. Mennesker angår med andre ord hverandre. Satt inn i en profesjonskontekst vil denne *universalisering* være av betydning for både den som mottar hjelp og den som gir hjelp. Profesjonsutøveren er situert inn i en relasjon til den som er blitt syk eller vedkommendes pårørende, i kraft av å være medmenneske og samtidig som den som skal hjelpe. Det som foregår i samspillet mellom den som er alvorlig syk og den som skal hjelpe kan være avgjørende for på hvilken måte skam hos den andre kommer til uttrykk på. Av den grunn må profesjonsutøveren inneha kunnskaper både om hvorfor skam oppstår og hvilken betydning relasjoner kan ha for det annet menneskets erfaringer.

I eksemplet med faren som er i ferd med å miste sitt barn, kan ikke målet for en profesjonsutøvers møte med denne mannen være at mannen ikke lenger skal ha det vondt. Et slikt mål har i denne situasjonen ingen relevans. Det er *at* mannen har det vondt som er selve beveggrunnen for relasjonen. Profesjonsutøveren som møter denne mannen kan ikke overta den andres livssmerte, men det kan og bør formidles tilstedeværelse og en delaktighet til den situasjon vedkommende er i. Den andres sårbarhet og skam forsvinner ikke selv om profesjonsutøveren er til stede for dem, men et forhold preget av anerkjennelse og dialog kan trolig bidra til at skammen blir mindre belastende. Selvsagt skal ikke profesjonsutøveren gå utover sin egen faglige kompetanse og på denne måten opptre som verken eksempelvis psykolog eller prest. Hva Taylor har fått frem ved å fremheve det som er fundamentale forutsetninger i menneskets

tilværelse er at mennesket har et vesentlig behov for å bli sett og hørt. Skammen mannen føler over sin egen utilstrekkelighet i den sårbare livssituasjonen han er situert inn i, kan trolig bli lettere å bære fordi hele situasjonen, og med den skammen, deles med en annen; profesjonsutøveren som medmenneske. Den forbindelse som er til stede mellom profesjonsutøveren og den andre har betydning for begge. De deler noe i denne situasjonen sammen.

I den beskrevne praksissituasjonen som omhandler mannen som har fått lungekreft fremkommer det et eksempel på at selvfortolkning kan resultere i skamfølelse. Muligens kan denne mannens beskrivelse av skam like mye være et behov for anerkjennelse for hele seg, hele det livet som har vært levd, innbefattet det å ha røyket. Eller et behov for å få bekreftet fra denne representanten for helsevesenet, at selv om denne røyking muligens kan ha forårsaket sykdommen er han som menneske fremdeles verdig å få den hjelp han mottar. Hvis profesjonsutøveren tar utgangspunkt i hva som er fundamentale forutsetninger for det mennesket som erfarer skam, burde dette initiere til konsekvenser for hvordan vedkommende møter den andre.

Taylor får frem at om profesjonsutøveren ikke evner å formidle at det den andre erfarer har betydning, kan forståelse for den andres skam heller ikke fremmes. Som profesjonsutøver må man våge å se, prøve å forstå og oppleve hva den andres skam innebærer for vedkommende. Profesjonsutøveren må derfor evne å utvise en sensibilitet overfor hva den andre trenger at blir sett. Ikke kun å se hva vedkommende selv vil eller ønsker å se etter. Uten å forholde seg til den andres skam, kan resultatet bli at intet samspill avstedkommer. Da blir trolig det som skjer i situasjonen kun definert av profesjonsutøveren eller henlegges til et overflatisk plan. Det Taylor har beskrevet om skam og hva som er fundamentale forutsetninger i den menneskelige tilværelse gjør at profesjonsutøveren, hvis vedkommende er i besittelse av denne kunnskapen, har mulighet til å forholde seg spesifikt til den situasjon den andre er i. Om man ikke kan kreve av en profesjonsutøver at vedkommende skal anerkjenne alle handlinger og alle holdninger hos den andre eller skal være i fullkommen dialog, må det kunne kreves respekt for og lydhørhet til hva som for den andre er av verdi.

Med et slikt utgangspunkt kan det også tenkes at profesjonsutøveren mer tydelig erkjenner overfor seg selv at andre profesjonsutøvere kan overta, hvis møtet med den andre ikke funksjonerer. Dette fordi, hvis profesjonsutøveren innehar den type kunnskap om skam som Taylor har frembrakt, vil den overordnede begrunnelse som skal imøteses være den andres behov for å bli møtt.

5.1.6 Subjektet erfarer følelser

Det er kommet frem i teoridelen at hos Taylor er skam relatert til hvordan det enkelte menneske opplever seg i forhold til andre. Fordi skam har med opplevelsen av selvet å gjøre, vil den enkeltes opplevelse av skam være unik og med ulik dybde og hvert enkelt menneske ha en bestemt plass i forhold til skam. En slik ontologisk tilnærming kan være et bevisst valg hos Taylor; det å fremheve at det er individet selv som erfarer hva som er skam for det. Taylor hevder at en følelse som skam ikke kan objektiveres, den kan kun utlegges i subjektive kategorier. Denne erfaring blir slik jeg forstår det, vedkommendes *egen* erfaring og andre subjekter kan derfor ikke objektivere eller desavuere dette. Skam henligger i Taylors termer til det som er av og har betydning for subjektet selv.

I praksiseksemplet med faren til det døende barnet, der faren gir uttrykk for skam, er ikke spørsmålet om profesjonsutøveren kan eller skal *måle* seg frem til om denne mannens skam er tilbørlig eller reell. Dette beror på det faktum at det har ingen relevans å skulle måle seg frem til en verifisering av skam, fordi skammen lar seg ikke måle. Heller har det ingen relevans for profesjonsutøveren å skulle vurdere om denne skam er sann, fordi det ikke finnes noe som i følge Taylor objektivt sett er skammelig. Taylor får følgelig frem at i møte med en person som uttrykker skam kan ingen andre bestride vedkommendes skamfølelse. Det som er av avgjørende betydning er at profesjonsutøveren forholder seg til den andres opplevelse av skam.

Med dette betoner Taylor at man må ta på alvor subjektive uttrykk uten å skulle sette seg til doms om erfaringen er sann eller berettiget. Det viser til hvem det her er ønskelig

som har definisjonsmakten. Taylor får etter mitt syn frem at man ikke verken kan eller skal definere hva den andre burde eller ikke burde føle. Sett slik blir dette et viktig bidrag til at objektivering av den andre avverges. Ved nettopp ikke å måle seg frem til om denne skammen kan verifiseres eller om den er reell vektlegges den andres autonomi og integritet.

Det Taylor poengterer ved å fremheve at det er subjektet som erfarer følelsen, er at den andres selvforståelse må være utgangspunktet. Ved å fremheve selvfortolkning som konstitutivt for menneske blir det den andres erfaringer og opplevelser som blir av betydning; det den andre opplever som skam *er* for vedkommende skam. Det er nettopp skammens ikke-kvantifiserbarhet som gjør at det konkrete andre menneskets forhold må tas i betraktning.

Med dette finner jeg at Taylor i tillegg får frem noe annet. Som profesjonsutøver kan man ikke ha som utgangspunkt å skulle diagnostisere at den andre eksempelvis har en sykdom som bør fremkalle skam eller at ulike situasjoner er forbundet med skam. Fordi det er helt og holdent den andres erfaringer og selvfortolkning som kan beskrive om subjektet tillegger erfaringen som å være forbundet med skam. Men ved å inneha kunnskaper om skam og ved å reflektere over egne holdninger i forhold til hva som oppfattes som skambelagt kan profesjonsutøveren legge til rette for at disse erfaringer formodentlig oppleves som mindre skambelagte for den andre.

Jeg vil fremholde som et vesentlig argument at den andre som et medmenneske for profesjonsutøveren kan bli mer åpenbar når skammen trer frem. Den andres skam kan etter mitt syn derfor betraktes som en moralsk appell til profesjonsutøveren. En appell der et behov for dialog og anerkjennelse tydeliggjøres. En appell der det som er betydningsfullt for den andre reflekteres.

5.2 Har Taylor tatt høyde for det levde liv?

Jeg har forsøkt i punkt 5.1 både ved eksempler og ved hjelp av litteratur å få frem hva mennesker som er syke og deres pårørende kan være situert inn i. Videre har jeg i drøftingen søkt å få frem hvilken relevans Taylors teori kan ha for profesjonsutøverens møte med skam hos den andre. Jeg etterspør i problemstillingen hvor *langt* Taylors teori kan bidra i profesjonsutøverens møte med skam hos den andre. Jeg vil nå i det følgende se nærmere på om det forefinnes områder hvor det kan anføres at Taylor i sin teori ikke får godt nok frem det som angår syke mennesker og deres pårørende. Dette fremstilles for å kunne besvare mer fullstendig om Taylors teori har relevans og gyldighetsområde på dette feltet.

5.2.1 Behovet for anerkjennelse, dialog og verdier

Er behovet for anerkjennelse og dialog til stede i samme grad hos et menneske som er sykt og er det de samme verdier som har betydning? Når Taylor ikke differensier mellom hva som har mest betydning av anerkjennelse, dialog og verdier kan det være fordi Taylor, som tidligere anført i kapittel fire, mener det er subjektet selv som avgjør hva i situasjonen per se som har mest betydning. Men i dette kan det ligge en forutsetning. En forutsetning til at det enkelte subjekt er i en posisjon og situasjon der vedkommende har valgmulighet til å foreta et stillingsstakende; hva er det mest betydningsfulle?

I fortellingen fra praksis med mannen som har fått lungekreft kan eksempelvis vedkommendes behov for anerkjennelse være et substansielt behov for anerkjennelse for hele det livet han har levd. Det kan være at Taylor ved å påpeke anerkjennelse som en fundamental forutsetning for mennesket også kan sies å inkludere denne form for anerkjennelsesbehov. Men denne mannen er i en situasjon der han kan betegnes som å være nesten totalt utlevert til andre og totalt avhengig av hjelp. Det Taylor ikke belyser i

sin teori er at i et menneskes søken etter anerkjennelse kan dette mennesket være i en situasjon der vedkommendes avhengighet av hjelp er helt avgjørende. Som i dette tilfelle; avgjørende for om vedkommende overlever. Mannen med lungekreft er situert inn i en situasjon der hans behov derfor trolig kan sies å henligge på et annet og mer gjennomgripende nivå enn den allmenne søken etter anerkjennelse.

Hvem er premissleverandør av verdier i et gitt fellesskap? Taylor hevder det må tillates meningsforskjeller og at man må godta at ethvert individ er unikt. Henligger det ikke da en forutsetning i Taylors teori om at alle mennesker er likeverdige parter? Når Taylor fremhever menneskets behov for å være i dialog og oppnå anerkjennelse og samtidig inneha egne verdier kan det stilles spørsmål ved om Taylor ser bort fra at behovet av å være en del av et fellesskap i noen tilfeller kan gå på bekostning av egne verdier. I den fremstilte praksissituasjonen med kvinnen som er blitt operert for overvekt, har denne kvinnen ikke opplevd seg som anerkjent eller i dialog med fellesskapet. Det kan tenkes som et eksempel på at mennesket kan komme til kort i å oppnå anerkjennelse for den man er. At mennesket derfor i sin søken etter anerkjennelse og dialog velger å endre seg for å bli det fellesskapet aksepterer og at denne avstedkomne endringen muligens kan gå på tvers av egne verdier. Taylor problematiserer ikke slik jeg oppfatter det i sin teori at mennesket kan være avhengig av å være i et fellesskap på godt og vondt. Det kommer følgelig ikke i vesentlig grad frem at det også kan være forbundet med ubehag å skulle være avhengig av et fellesskap.

5.2.2 Ontologisk versus epistemologisk tilnærming

Frode Nyeng hevder i artikkelen *"Taylors filosofi og det livet vi faktisk lever. Kampen for autentisitet i vår urene praksis"* at Taylor ikke får godt nok frem menneskets virkelige liv og heller ikke dets livsangst (Nyeng 2007). Nyeng begrunner sitt synspunkt med at Taylor ikke behandler livets kompleksitet tilstrekkelig (Nyeng 2007). Utover dette argumenterer ikke Nyeng nærmere sine innsigelser mot Taylors teori med å konkretisere hva det tilsynelatende er Taylor ikke får godt nok frem. En anskuelse som den Nyeng forfekter; at Taylor i sin teori ikke tar høyde for menneskets levde liv, må ha

betydning hvis denne teori skal kunne sies å være relevant også for syke mennesker og deres pårørende. Jeg vil i det følgende derfor forsøke å anskueliggjøre hva jeg finner kan ligge i en påstand om at Taylor i sin teori ikke tar høyde for menneskets faktiske levde liv.

Når Taylor anlegger en ontologisk tilnærming til å forstå mennesket og dets skam, får han frem at mennesket er et selvfortolkende vesen som søker mening. Vi har sett at mennesket reagerer med skam fordi noe er av betydning for subjektet. Videre har vi sett at denne betydningen kan gi grunnlag for følelsen og derfor kan det å si hva skam innebærer i følge Taylor være å klargjøre betydningen av situasjonen slik subjektet erfarer den.

En ontologisk fremstilling av skam kan derfor synes å henligge til å beskrive skammen slik den er og fremtrer for den enkelte; en ren deskriptiv fremstilling av det værende. Hvis Taylor fremhever den ontologiske væren *fremfor* hvordan og måten skam fremtrer som den gjør kan dette ha konsekvenser. Det epistemologiske med hvordan og måten skam hos mennesket fremtrer som den gjør, kan i den ontologiske tilnærming som Taylor gjør da tenkes ikke å komme godt nok frem. For å illustrere dette vil jeg bruke eksemplet med faren som er i ferd med å miste sitt barn. Ved å anvende Taylors teori om skam i en slik situasjon kan den skam denne mannen erfarer tilskrives at noe er av stor betydning og verdi for ham. Det å føle at han som far ikke strekker til i en slik situasjon kan være det som gir opphav til skamfølelsen. Så langt gir Taylor oss verdifull kunnskap om hva skam kan være og hvorfor skam kan fremtre. Men når det gjelder den erfaring det er å måtte oppleve eksempelvis det å skulle miste sitt eget barn, som faren i denne praksissituasjonen gjennomlever og hvordan fenomenet skam kan fremtre og gi seg utslag i slike situasjoner, finner jeg ikke at Taylor problematiserer. Det kan synes som det ikke blir tilstrekkelig belyst hvordan livserfaringen skam kan gi seg utslag for den enkelte. Det er etter min mening noe i denne eksistensielle sårbarheten som ikke virker å være et tema Taylor beskriver utfyllende nok i sin teori om skam. Dette kommer jeg tilbake til i det påfølgende punkt.

5.2.3 Er selvfortolkning som tilnærming tilstrekkelig?

Som vist i beskriver Taylor mennesket som et selvfortolkende vesen og at dette får følger for hva skam er for mennesket. Jeg vil i det følgende forsøke å anskueliggjøre hvilken relevans Taylors selvfortolkende tilnærming til skam kan ha for mennesker med sykdom og deres pårørende.

Selvfortolkning karakteriseres av Taylor som noe som er konstitutivt for mennesket. Mennesket søker å finne mening med det de opplever. For å kunne være selvfortolkende er det en forutsetning at mennesket har evne til å sette i perspektiv den mening som det enkelte subjekt tillegger situasjonen. Selvfortolkning må derfor kunne anføres å inneha en tilknytning til det kognitive. Taylor fremhever imidlertid ikke *hva det er ved omstendigheten som medfører et behov for selvfortolkning*. Det jeg vil anføre som vesentlig er at når selvfortolkningen finner sted har noe allerede skjedd. Det som har skjedd er i denne oppgaves kontekst at et menneske er blitt alvorlig syk eller er pårørende som har opplevd at en av deres nærmeste er blitt alvorlig syk. Videre at disse omstendigheter har ført til skamfølelse hos de impliserte.

Harald Grimen og Per Nortvedt problematiserer i boken *"Sensibilitet og refleksjon"* hvorvidt hermeneutikk som fag trenger dypt nok inn i hva det innebærer for mennesket å være sykt. De fremholder at fordi hermeneutikk kun er fortolkning forsvinner noe av den mellommenneskelige forståelse av hva det vil si å være syk (Grimen og Nortvedt 2004). Videre hevder Grimen og Nortvedt at forståelsen av den betydning et fenomen har, ikke skapes kun av fortolkning:

"Fenomenet sykdom representerer en meningsbærende realitet som kan og må forklares, men forståelsen av den betydningen fenomenet har, skapes ikke av fortolkningen alene" (Grimen og Nortvedt 2004:41).

Grimen og Nortvedt fremhever at i den hermeneutiske fortolkning er det kognitive hva som er sentralt, men de hevder videre at det affektive dermed kommer i bakgrunnen. Satt inn i denne oppgaves kontekst vil det å forklare den betydning skam har hos en som er syk ikke kunne frembringes kun alene av subjektets selvfortolkning. Med selvfortolkning kommer den kognitive siden – det tenkte - av menneskets liv godt frem,

men det som skjer før fortolkningen finner sted, den affektive siden – det følte -, kan det tilsynelatende virke som Taylor ikke har beskrevet nok i sin teori.

Hvis vi holder for rimelig det Grimen og Nortvedt fremstiller, vil Taylor ved å betone selvfortolkning som konstitutivt for mennesket i sin teori dermed ikke få tilstrekkelig frem eksempelvis den erfaring det er forbundet med det å bli syk eller å bli pårørende til en som er blitt syk. Jeg sammenligner dette med hva Susannah Ticciati skriver om fortolkning og forklaring: *“But what is this world in terms of which all must be explained?”* (Ticciati 79:2006). Det kan være noe i selve realiteten av det å bli syk og i den forbindelse å erfare skam som ikke fremheves spesifikt i Taylors teori. Dette kan bero på at Taylor i sin teori ikke skriver spesifikt for det syke mennesket og vedkommendes pårørende, men at teorien som er fremstilt er ment å henligge til et allmenngyldig plan.

Etter min betraktning er det ikke av avgjørende betydning for profesjonsutøvernes møte med den andres skam at Taylor ikke har fremhevet det som skjer før fortolkningen. Dette er jo hva hele punkt 5.1 omhandler, der jeg har forsøkt å belyse at Taylor teori har relevans i profesjonsutøverens møte med den andres skam. Men min hensikt er her å få frem at det kan være av betydning at profesjonsutøveren har en erkjennelse for at det kan være mer i en situasjon enn hva som kan fortolkes og mer i en situasjon enn hva som blir artikulert.

I det skisserte eksemplet fra praksis titulert som ”Brevet” beskriver kvinnen sin bekymring, sin sårbarhet og sin skam. Hva rollen som pårørende kan innebære blir formidlet i dette brevet. Hun synes å skildre sin egen selvfortolkning med søken etter mening. På denne måten kan dette brevet skissere et samsvar med Taylors teori om mennesket som et selvfortolkende vesen og at skam erfares fordi noe er av mer betydning for subjektet. Men det jeg ser som essensielt å anføre i denne sammenheng er at denne kvinnes selvfortolkning ikke foregår uten smerte og sårbarhet. Det formidles skam over det som har skjedd, skam over ikke å ha handlet, skam over følelser. Denne kvinnes selvfortolkning kan derfor synes å være noe som i tillegg til en søken etter mening, er noe som er smertelig for henne å skulle foreta. I denne selvfortolkning med søken etter mening og svar kan eksempelvis følgen være at en skamfølelse fremkommer.

Taylor fremholder etter min betraktning ikke i sin teori den *smerte og sårbarhet* selvfortolkning kan være forbundet med.

5.3 Kunnskap om mennesket

5.3.1 Hvordan kan man vite noe om mennesket

Som fremstilt i teoridelen er tittelen på Taylors artikkel "*Selfinterpreting animals*". I denne titulering ligger det etter mitt syn noe motsetningsfullt, fordi ordene *selvfortolkende* og *dyr* er satt sammen. Dyr betraktet som selvfortolkende blir nærmest en antitese. Slik jeg fortolker dette kan det synes som Taylor vil få frem at *om* mennesket av vitenskapen blir klassifisert som et dyr, er selvfortolkning likevel et anliggende som kjennetegner mennesket. Følgelig fremkommer det at vitenskapen, uansett disiplin, bør erkjenne og forholde seg til dette faktum.

Når Taylor refererer til den vitenskapelige forståelse med primære og sekundære egenskaper, beskriver han samtidig humanvitenskapens og naturvitenskapens klassiske motsetningsforhold om hva vitenskap er. Taylor fremhever ved dette at selv om man objektivt måler seg frem til resultater, så har disse resultater begrenset relevans til det å kunne reflektere hva det representerer å være menneske. Når Taylor ikke anskueliggjør *hvorfor* motsetning mellom humanvitenskap og naturvitenskap har oppstått og heller ikke *hva* dette går ut på, tolker jeg det dit hen at Taylor vil bakenfor problemene, nærmest til et ontologisk utgangspunkt. Taylor tilstreber etter mitt syn ikke å formulere motsetningsforholdets *hvorfor* og *hva* nettopp fordi ved å beskrive at disse subjektive fenomen er grunnleggende konstitutive for mennesket, så burde dette følgelig være det utgangspunkt vitenskapen bør betrakte som essensielt.

Som vi har sett i teoridelen er sentrale begreper Taylor anvender selvfortolkning, erfaring, betydning og forståelse. Disse begreper er formodentlig ikke tilfeldig valgt. Dette er begreper som hermeneutikken kjennetegnes ved (Westphal 2009; Jensen 2007).

Når Taylor skriver om selvfortolkning og erfaring som det som konstituerer mennesket tolker jeg det som et synspunkt på at menneskets selvfortolkning og erfaring er en del av det substansielle ved tilværelsen. Dette kan lede inn på Martin Heidegger og den del av hermeneutikken som betegnes som eksistensialisme. Sentralt i Heideggers filosofi er overveielser over menneskets væren og mennesket som et tolkende vesen. Heidegger betraktet mennesket som et vesen som i sin streben etter mening forstår sin eksistens ved hjelp av tidligere forståelse og erfaring (Westphal 2009; Jensen 2007).

I teoridelen av oppgaven er det fremkommet at Taylor gjør gjeldende at en følelse som skam er et fenomen som opptrer for subjektet fordi vedkommende finner at noe er av verdi, det har *betydning*. Betydningens bakgrunn hos Taylor forstår jeg da som en verdihorisont. Dette oppfatter jeg som en direkte henvisning til Hans-Georg Gadammers teoretiske utlegninger om at et fenomen erfares av et subjekt mot en bakgrunn (Westphal 2009; Jensen 2007).

Etter min mening kan det synes som Taylor anlegger en ontologisk tilnærming til det å forstå mennesket ved å vektlegge at selvfortolkning, erfaring, betydning og forståelse konstituerer hva det vil si å være menneske. Hvis man fordrer å skulle kunne erverve seg kunnskaper om mennesket må man derfor i følge Taylor *ta utgangspunkt i den andres erfaringer*.

5.3.2 Kan man forholde seg instrumentelt til skam?

Taylor skriver som vi har sett at et av de trekk som karakteriserer den moderne samtidskulturen er et fokus på instrumentell rasjonalitet. Er det et sted i helsevesenet det forefinnes mye tekniske instrumenter som benyttes, så må det være ved en intensivavdeling. Følgelig, hvis vi holder for rimelig det Taylor beskriver, kan det forefinnes en kultur ved en slik intensivavdeling som er preget av denne instrumentelle rasjonalitet. Ved en intensivavdeling med alvorlig syke mennesker kan det derfor tenkes at formålet *produksjon av overlevelse* kan være det overordnede mål. Videre kan det tenkes at de midler som anvendes for å fremme dette målet ikke nødvendigvis er et

rasjonale som ivaretar det hele mennesket. Innbefattet at disse midler heller ikke ivaretar de følelser hos den syke som kan inntreffe som en følge.

Som beskrevet i innledningen blir det hevdet fra flere hold, at fokus på naturvitenskapelig evidens kan bidra til endret fokus på hva som er viktig å hjelpe pasienten med (Alvsvåg 2009; Martinsen og Boge 2004; Martinsen 2006; Martinsen & Eriksson 2009). Det kan tenkes at en kultur med et ensidig fokus på den kunnskap som kan verifiseres følgelig kan ta oppmerksomhet bort fra hva den aktuelle sykdom og de påfølgende anvendelser av instrumenter gjør med det andre mennesket. I helsevesenets higen etter å produsere overlevelse kan det ligge en fare for å ignorere det faktum at all erfaring hos mennesket ikke nødvendigvis lar seg kvantifisere. En fare for at å ignorere at disse ikke- kvantifiserbare erfaringer likevel har avgjørende betydning for det andre mennesket.

Formålsrasjonalitet eller instrumentell rasjonalitet med fokusering på empirisk kunnskap mener jeg kan, hvis dette blir for ensidig, føre til ytterligere vanskeligheter med å argumentere for hva som er en viktig del av de kunnskaper profesjonsutøveren besitter i møte med den andres skam. Utfordringen ligger nettopp i at disse kunnskaper ikke måles konkret betydningen av og at det kan være vanskelig å finne indikatorer som verifiserer den betydning en slik kompetanse har i møte med den andres skam.

Som vist i teoridelen fremholder Taylor at følelser som skam ikke kan kategoriseres inn i objektive egenskaper fordi disse følelsene kun kan utlegges av kategorier som er erfaringsavhengige. Videre er det kommet frem at skam heller ikke kan klassifiseres som et subjektivt syn. Dette fordi skam med sin tilskrivelse av betydning for den enkelte ikke kan reduseres til hva som er sant eller om skammen er sann.

Det Taylor har fått frem er at det å skulle forstå mennesket og deres skam ikke verken kan eller bør være ensidig basert på den type kunnskap som lar seg objektivere. Tar man mål av seg å skulle oppnå kunnskaper om hva et annet menneske er, må man derfor ta inn over seg rekkevidden av akkurat dette.

Den kunnskap - *det episteme* - som er en betingelse for å kunne forstå fenomenet skam er derfor ikke av empirisk art. Men denne form for kunnskap Taylor har beskrevet for oss her, må etter min betraktning kunne betegnes som å være en kunnskap som er

gyldig og valid for at profesjonsutøveren skal kunne forstå hva skam kan være for og gjøre med den andre. En slik form for kunnskap kan med andre ord kunne tillegges evidens.

Slik jeg fortolker Taylors teori om skam blir konsekvensen at profesjonsutøveren må kunne presisere og belyse ulike måter å forholde seg til skam på. Ikke bare vedrørende møte med den konkrete andres skam. Konsekvensen av Taylors teori blir i tillegg at profesjonsutøveren må påta seg et ansvar for å kunne formulere og argumentere for hvilke verdier som i møtet med den andres skam skal reflekteres, forvaltes og ivaretas. Denne argumentasjon vil måtte ha adresse til flere nivåer i profesjonsutøverens virksomhet.

Etter min betraktning må det argumenteres for at empiriske kunnskaper og andre liknende former for doxa fremstilles slik at det tydeliggjøres at med ensidig fokus på empiri kan det bare oppnås en overflatisk forståelse av skammens betydning. En essensiell forståelse av skam kan kun, hvis vi tar Taylors teori til følge, oppnås ved å ta utgangspunkt i den andres erfaring er og den situasjon vedkommende er situert inn i.

5.4 Mennesket som moralsk aktør

Som vist i teoridelen fremholder Taylor at subjektrefererende følelser er essensielt for mennesket. Mennesket fortolker seg selv og dette har avgjørende betydning. Men Taylor fremholder også at subjektreferende følelser har verdi utover de anliggender som er rettet mot subjektet selv. Mennesket er i følge Taylor en moralsk aktør. I det følgende vil jeg forsøke å belyse hvorfor Taylor hevder mennesket er en moralsk aktør og hvilken betydning dette har.

5.4.1 Moral som forpliktelse for mennesket

Taylor beskriver som vist i teoridelen et imperativ til mennesket om å handle, til å hjelpe den andre. Handlingen foregår umiddelbart, men med bakgrunn i anvendelse av sterke vurderinger til å overveie formål og hvilken verdi dette tillegges. Sett slik blir det etisk normative en del av det å være menneske. Det er subjektrefererende direkte *for* meg som menneske og *til* meg som menneske; til å betrakte den andre som et subjekt og til å betrakte meg selv som moralsk aktør. Derfor kan noe i dette være sammenfallende med nærhetsetikken (se Lèvinas 1972). Det Taylor med dette får frem er at den andre må sees hver gang, som den han er og der han er.

Forpliktelsen er et kall om å gjøre det gode, noe som vist i teoridelen i følge Taylor initieres av vårt ervervede moralske kart der våre preferanser og formål vurderes. I dette kan det være en tilknytning til dydsetikk. Samtidig er det noe teleologisk i dette; at målet er et gode, og i tillegg noe deontologisk; et imperativ om en forpliktelse (om disse to begreper se: Løgstrup 1971).

Taylor beskriver den radikale tanke at du skal handle, men ikke hvorfor og hvordan. Denne etiske fordring kan da synes like taus som hos Løgstrup (se Andersen:1993; Løgstrup 1982). Det kan være at det Taylor skriver om mennesket som moralsk aktør henligger på et metaetisk nivå. Dette fordi Taylor etter min mening beskriver hva man etisk sett *burde* gjøre. Taylor anskueliggjør et allment etisk grunnleggende utgangspunkt; det hviler en forpliktelse på oss som mennesker om å hjelpe andre. Knud Løgstrup karakteriserer et slikt etisk grunnsyn som ontologisk (Løgstrup 1971) og trolig kan Taylors utlegninger innbefattes i dette grunnsyn.

Om hjelpen er begrunnet i et menneskeverd eller i den andres hjelpeløshet kommer etter min mening ikke klart frem. Dette mener jeg kan bero på det ontologiske ståsted; det Taylor formodentlig reflekterer over er om det er mulig å *begrunne* alle etiske diskurser. Jeg fortolker dette dit hen at Taylor mener at alt ikke kan begrunnes, begrunnelsen må i sin ytterste instans henligge i at mennesket må føle seg forpliktet til å hjelpe den andre.

5.4.2 Mellom følelser og fornuft

Ved selvfortolkning blir mennesket bevisst seg selv som moralsk aktør; en som kan og skal handle. Dette forstår jeg som at selv om det er følelser som får oss til å reagere, er det dermed ikke sagt at vi er helt underlagt våre emosjoner og motivasjoner. Dette fordi vi ved hjelp av våre moralske kart rasjonaliserer hvilke følelser som har mest betydning, hva som i situasjonen per se er det rette og det gode. Vi blir med andre ord via det moralske kartet konfrontert med en høyere instans i oss selv.

Da blir det personlige ansvar desto mer fundamentalt, men også en forutsetning for å kunne reagere og handle. For selv om det forefinnes pålagte *regler* om å hjelpe, gjenstår at den enkelte føler seg og erkjenner seg forpliktet til å handle. Det er denne forpliktelsen som i følge Taylor finner sted på et høyere nivå i mennesket. Det moralske kartet reflekterer følgelig at vi vet hva som er overordnet godt i moralske henseender, og at våre preferanser befinner seg på et lavere nivå. Paul Ricoeur beskriver noe av det samme; at mennesket blir konfrontert med seg selv; som en annen i seg selv som vet hva som er det moralske gode (Thomassen 2000). Det kan derfor synes som Taylor mener det moralske kartet har i seg både følelser og fornuft.

5.4.3 Mennesket er kallet til å hjelpe

Gustaf Wingren anskueliggjør kallet som noe som *er*, mennesker må bare oppdage det (Wingren 1970), og det er slik jeg forstår hva Taylor legger i termen *kall* eller *forpliktelse*. Taylor angir med dette at alle mennesker i utgangspunktet er gitt et ansvar om å skulle hjelpe. Videre angir Taylor indirekte det jeg fortolker som at alle mennesker er potensielle mottakere, fordi han hevder at forpliktelsen finnes grunnet i den type vesen mennesket er. Dette blir en universaliseringstanke. Det kan ha analogi til Løgstrups interdepedens og fenomenologiens intersubjektivitet (se: Løgstrup 1982; Gadamer i Lebeck 2006). Det å hjelpe andre blir følgelig ikke relatert til kun å angå menneskets nærmeste og heller ikke begrenset til å være et anliggende som kun

profesjonelle skal ta seg av. Mennesket er kallet til å hjelpe den andre. Taylor fokuserer ikke på abstrakte og universelle etiske regler, men på at møte med lidelsen til den konkrete andre resulterer i handling. Denne handling er umiddelbar og bygger på et kall, en forpliktelse.

5.4.4 Den moralske betydning

For Taylor er dermed ikke den sammenheng mennesket befinner seg i verdifri. Som menneske og som profesjonsutøver kan man ikke velge å se bort fra den moralske dimensjon som ligger i møtet med den konkrete andre som står foran deg. Når Taylor fremholder at mennesket er forpliktet eller kallet til å hjelpe den andre, beskriver Taylor samtidig etter min betraktning med dette, at man som profesjonsutøver må være tilstede her og nå for den konkrete andre i den situasjonen vedkommende befinner seg i. Taylor har etter mitt syn her foretatt et *valg* ved å betone den essensielle moralske betydning den konkrete andre som står foran deg har.

Nina Olsvold beskriver i sin doktoravhandling at sykepleierne mer må anlegge et fokus med å ta utgangspunkt i relasjonen til pasienten, og ikke, som det tilsynelatende kan se ut til, å ta utgangspunkt i sykehuset som behandlingsvirksomhet (Olsvold 2010). Dette oppfatter jeg som en analogi til hva som er kjernepunktet i Taylors valg av partikularitet. Anskuelsen er at etikken må tas alvorlig, pasienten eller pårørende som profesjonsutøver møter må sees og møtes der vedkommende er.

Jeg har antydnet i kapittel fire at Taylor relaterer spørsmålet om hva som er det moralsk riktige til det etisk normative. Det finnes følgelig hos Taylor noe som er mer moralsk riktig å gjøre. Men jeg vil fremheve noe som i denne sammenheng etter min anskuelse er vesentlig. Hos Taylor er beveggrunnen til og handlingsidealet for å skulle yte hjelp ikke den medfølelsen hjelperen føler, men det faktum at den andre trenger hjelp.

Beveggrunnen er den realitet at den andre lider og at det er dette som har ledsaget til en eventuell medfølelse. Handlingsidealet hos Taylor er den forpliktelse mennesker i sin tilværelse har overfor hverandre. Hos Taylor beror med andre ord ikke moralen i etiske

prinsipper om hvordan og når mennesket skal handle. Heller ikke i at det skal oppnås et gode. Moralen henligger følgelig hos Taylor i *den andres erfaringer*.

6 Avslutning

6.1 Oppsummering og konklusjon

Charles Taylors fremstilling av hva følelsen skam er for mennesket har vært utgangspunktet for arbeidet i denne masteroppgaven. Problemstillingen stilte spørsmål om hvordan Taylors teori plasserer seg inn i annen aktuell litteratur om temaet og hvor langt denne teori kan bidra i profesjonsutøverens møte med den andres skam.

Ved å legge til grunn både Taylors artikkel "*Selfinterpreting animals*" og boken "*Autentisitetens etikk*" har jeg hatt mulighet til å kunne diskutere Taylors teori om fenomenet skam noe mer utfyllende. Sett slik var dette valget om å komplettere Taylors teori om skam med Taylors "*Autentisitetens etikk*" en hensiktsmessig avgjørelse.

I Taylors fremstilling er skam et fenomen mennesket kan komme til å erfare, selv i den moderne tid. Dette beror etter mitt syn på de tre premisser som Taylor legger til grunn. Det ene premisset er å beskrive mennesket som et selvfortolkende vesen. Mennesket har behov for å finne mening i det som oppleves. Skam erfares med bakgrunn i hva mennesket finner som betydningsfullt. I profesjonsutøverens møte med den andres skam blir det derfor avgjørende å ta utgangspunkt i den andres erfaringer.

Det andre premisset er at det finnes fundamentale forutsetninger som er avgjørende i den menneskelige tilværelse. Taylor plasserer skam inn i noe som er en konsekvens av at mennesket i sin væren er et relasjonelt vesen. Mennesket har et essensielt behov for å bli sett og hørt, og dette må profesjonsutøverens i sin virksomhet erkjenne konsekvensene av.

Det tredje premisset er at menneskets subjektive erfaringer ikke lar seg objektivere, men at disse erfaringer har vesentlig betydning i menneskets tilværelse. Hvis man søker å oppnå kunnskap om hva det innebærer å være menneske, må disse subjektive erfaringer tillegges vekt og betydning. En slik ontologisk tilnærming kan bringe

profesjonsutøveren nærmere en forståelse om hva skam er for den andre og nærmere en forståelse av hvilken kompetanse som fordres i møte med den andres skam.

Med bakgrunn i et etisk perspektiv har jeg analysert tre ulike tilnærminger til skam; det klassiske skambegrep, skam i det moderne og Taylors fremstilling av fenomenet skam. I denne oppgaven er det kommet frem at i de tre tilnærminger til skam finnes det både vesensforskjeller og likhetspunkter.

Taylors teori kan sies å gi oss perspektiver på det moderne menneske og dets skam. Ved å betegne mennesket som selvfortolkende tilfører Taylor mennesket en søken etter å finne mening. Skam finnes som en konsekvens av at noe i tilværelsen er av verdi for det enkelte individ. Verken det klassiske skambegrep eller den moderne skam har i seg denne betraktning om selvfortolkning.

Skam hos Taylor er ikke en følelse mennesket må ha, som i det klassiske skambegrep. Heller ikke, som i den moderne fremstilling, noe mennesket ikke skal ha. Skam hos Taylor er en iboende mulighet som mennesket kan komme til å erfare.

Taylor fremhever mennesket som et relasjonelt vesen. For mennesket er anerkjennelse fra og dialog med andre av fundamental verdi. Hos Taylor er skam en konsekvens av dette. Både individets egne verdier og hva fellesskapet tilskriver å være av verdi har betydning for om skam blir en fremtredende følelse hos mennesket. Slikt sett nyanserer Taylor den moderne forestilling om at det kun er individets verdier som har betydning. I dette ligger det også en avvisning av at fellesskapet har en overordnet betydning tilsvarende det klassiske skambegreps forestilling.

Hva gjelder profesjonsutøverens møte med den andres skam kan Taylors teori etter min bedømming være et betydelig bidrag til profesjonspraksis. Det at Taylor fremhever mennesket som selvfortolkende beskriver for profesjonsutøveren at den andres erfaringer har betydning for hvordan den andre fortolker seg selv. Ved å karakterisere skam som en latent følelse gir dette fordringer som impliserer at det er avgjørende hvordan profesjonsutøveren opptrer.

Den andres skam lar seg ikke måle eller verifisere som sann. Den andres erfaringer av skam er hva profesjonsutøveren må forholde seg til. Sett slik har denne oppgaven belyst at det krever kunnskaper og kompetanse å skulle forholde seg til den andres erfaringer med skam. Drøftingen har vist at empiriske kunnskaper er ikke tilstrekkelig som fremgangsmåte i profesjonsutøverens møte med den andres skam. Til tross for at den kunnskap som fordres ikke er av empirisk art, har drøftingen fått frem at dette er den form for viten som fenomenet skam fordrer. Det er denne kompetanse og kunnskap som kan sies å være gyldig i møte med den andres skam.

Jeg har i oppgaven antydnet at Taylor i sin teori ikke får tilstrekkelig frem den eksistensielle sårbarhet og smerte selvfortolkning kan være forbundet med når mennesket er alvorlig sykt eller er pårørende til denne. Taylor får dessuten ikke frem at menneskets behov for å være i et fellesskap kan være forbundet med ubehag. Dette hadde jeg trolig ikke fått en erkjennelse om hvis jeg ikke i denne oppgaven hadde gått i dybden på Taylors teori og samtidig satt den inn i et profesjonsetisk perspektiv. Sett slik er dette et mulig funn. En teori er ikke komplett i den forstand at den kan dekke alle livssituasjoner og alle eventualiteter. Taylor lærer oss mer om skam og da avdekkes det samtidig at det kan være enda mer å lære. Det Taylor muligens mangler i sin teori vedrørende den eksistensielle sårbarhet og den smerte selvfortolkning kan avstedkomme, kan søkes å finnes svar på i annen teoretisk litteratur og trolig ved mer forskning på området.

I denne oppgaven har jeg forsøkt å diskutere og analysere Taylors teori inn i en profesjonspraksis. Mitt utgangspunkt for refleksjon rundt disse spørsmål har vært forsøk på argumentasjon for at fremgangsmåter som er basert på naturvitenskapelig evidens ikke er tilstrekkelige hva gjelder å skulle reflektere hva det innebærer for den andre å erfare skam. Videre har jeg forsøkt å sette ord på hva jeg har behov for og anvender av kunnskaper i min profesjonsvirksomhet i denne sammenheng.

De situasjoner fra praksis som er blitt presentert i denne oppgaven er situasjoner som har berørt meg som profesjonsutøver. De angikk meg som menneske og profesjonelt. Jeg ble i disse situasjoner stilt overfor og måtte forholde meg til den andres skam.

Praksissituasjonene ansporet meg til å søke kunnskap om fenomenet skam, fordi jeg erfarte og erkjente et behov for en annen kunnskap enn den som lar seg kvantifisere. Sett slikt er hva jeg har bedrevet i denne oppgaven en form for selvfortolkning.

Men denne selvfortolkning mener jeg kan ha betydning utover det som angår min egen personlige profesjonsutøvelse. Drøftingen har vist at Taylors teori kan gi oss økt innsikt i hva skam er for mennesket. Den har videre anskueliggjort at en slik form for innsikt i fenomenet skam er en form for kunnskap som er svært relevant for profesjonspraksis. Selv om dette er en ikke-kvantifiserbar kunnskap er den av betydning for å kunne erverve seg en essensiell forståelse av hva skam kan være. Drøftingen har indikert at en slik kompetanse har betydning for de mennesker profesjonsutøveren møter i sin virksomhet. Av den grunn kan oppmerksomhet rundt og kunnskap om følelsen skam hos den som er syk eller vedkommendes pårørende avstedkomme en forøket kvalitet på det helsearbeidet som utføres. I tillegg kan det Taylor i sin teori har beskrevet for oss lede til en form for erkjennelse av hva som er fundamentale forutsetninger i den menneskelige tilværelse. Betydningen av dette igjen kan trolig initiere til å høyne den etiske bevisstheten hos den enkelte profesjonsutøver.

Jeg innledet denne oppgaven med å skissere ulike tilnærminger til profesjonsetikken. Taylor betoner at mennesker ikke er fullstendig underlagt sine emosjoner. Våre hensikter vurderes etter formål og verdi og følgelig anvendes både følelser og fornuft i vurderingen av hva som er det moralsk gode. Men mennesket er avhengig av følelser for å kunne forstå og erkjenne seg selv som moralsk aktør.

Det denne oppgaven har vist er at Taylor i sin teori gir oss argumenter for nødvendigheten av at profesjonsetikken forankres i den grunnleggende forpliktelse mennesket har overfor hverandre. Dette er etter min mening det overordnede premiss i Taylors teori. En tilværelse uten et slikt universaliseringsprinsipp om gjensidig avhengighet av hverandre og forpliktelse overfor hverandre, blir en tilværelse uten medmenneskelighet. Som mennesker er vi forbundet med hverandre og utlevert til hverandre. Dette kan være hvorfor anerkjennelse og dialog er av en slik essensiell betydning for mennesket.

Profesjonsetikken kan verken være forankret i det mandat fra samfunnet profesjonsutøveren har fått, eller hvilke midler som til enhver tid måtte være disponible

for virksomheten. I oppgaven er det kommet frem at kjensgjerningen av at det finnes et annet menneske som trenger hjelp må være den moralske basis profesjonsutøveren skal argumentere ut fra. Jeg mener på ingen måte at det å skulle argumentere for et slikt ståsted er en enkel oppgave for profesjonsutøveren eller at det reduserer de dilemmaer om fordelingsprinsipper som forefinnes i en profesjonspraksis. Heller ikke at det skal stilles ubegrensede midler til disposisjon for virksomheten. Men uavhengig av hvilke reformer og reorganiseringer som forefinnes i samfunnet og uavhengig av hvilken formålsrasjonalitet som er rådende må utgangspunktet for profesjonsvirksomheten være basert på hva som etisk sett er det riktige å gjøre.

Ved å belyse Taylors teori og relatere den til profesjonspraksis er det kommet frem at formålsrasjonalitet og instrumentell rasjonalitet ikke nødvendigvis er fundert på etiske prinsipper. Hva profesjonsetikken må ha som utgangspunkt er det som grunnleggende og i seg selv er det etisk riktige. Med andre ord må profesjonsetikken forankres i en etisk normativitet.

7 Bibliografi

- Alvsvåg, H. (2009) "Kunnskapsbasert praksis er ikke noe nytt." *Sykepleien Forskning* 3, 216-220
- Andersen, S. (1993) *Som dig selv*. Århus: Aarhus Universitetsforlag
- Azoulay, È. og Pochard, F. (2003) "Communication with family members of patients dying in the intensive care unit." I: *Critical Care*. 9, 545-550
- Banks, S. (2004) *Ethics, accountability and the social professions*. Basingstoke: Palgrave.
- Bergbom, I. og Askwall, A. (2000) "The nearest and dearest: a lifeline for ICU patients." I: *Intensive and Critical Care Nursing*. 16, 384-395
- Bourdieu, P. (2002) *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oslo: De norske Bokklubbene
- Bourdieu, P. (2000) *Pascalian Meditations*. Stanford: Stanford University Press
- Christoffersen, S. Aa. (2005) *Profesjonsetikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dahlberg, K. et al. (2008) *Reflective Lifeworld Research*. Stockholm: Studentlitteratur
- Durkheim, É. (1995) *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: The Free Press.
- Eriksen E. O. (1999) *Kommunikativ ledelse. Om styring av offentlige organisasjoner*. Bergen Fagbokforlaget
- Falk, H. & Torp, A. (1992)[1903-1906] *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Oslo: Ringstrøms antikvariat.
- Foucault, M. (1988) *Madness and Civilization*. New York: Vintage Books
- Foucault, M. (1977) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books

- Freud, S. og Breuer, J. (1968) *Studies on Hysteria*. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Fugelli, P. og Fredriksen, S. (2006) "Myk ondskap." I: Gulbrandsen, P. et al (red.) *Skam i det medisinske rom*. Oslo: Gyldendal akademiske, 199-214
- Gilligan, C. (2003) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge: Harvard University Press
- Grimen, H. og Nortvedt P.(2004) *Sensibilitet og refleksjon. Filosofi og vitenskapsteori for helsefag*. Oslo: Gyldendal Akademiske.
- Gulbrandsen, P. (2006) "Skam og sykdom." I:Gulbrandsen, P. et al.(red.) *Skam i det medisinske rom*. Oslo: Gyldendal akademiske, 99-114
- Heimbrock H. G. og Wyller, T. (2010) *Perceiving the Other. Case Studies and Theories of Respectful Activity*. Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht
- Høghaug, G. (2007) " Overflytting av intensivpasienter – pasienterfaringer og informasjonsbehov." *Norsk tidsskrift for sykepleieforskning* 3, 3-14
- Jacobsen, D.I. og Thorsvik, J. (2007) *Hvordan organisasjoner fungerer*. Bergen: Fagbokforlaget
- Jensen, A. S. (2007) *Theological Hermeneutics*. London: SCM Press
- Lasch, C. (1995) *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. New York/London: WW Norton
- Lebech, F. (2006)"The Concept of the Subject in the Philosophical Hermeneutics of Hans-Georg Gadamer." I: *International Journal of Philosophical Studies*. 14, 221-236
- Lèvinas, E. (1972) *Humanisme de l'autre homme*. Montpellier: Fata Morgana
- Lewis, M. (1992) *Shame. The exposed self*. New York. Toronto.
- Lægreid,S. og Skorgen, T. (2001) *Hermeneutisk lesebok*. Oslo: Spartacus

- Løgstrup, K. E. (1971) "Utdrag fra Etiske begreper og problemer". I: Wingren, G & Aronsen, H: *Etik og kristen tro*. Lund: Liber, 64-78
- Løgstrup, K. E. (1982) *System og symbol. Essays*. Viborg: Gyldendal
- Merleau-Ponty, M. (1994) *Kroppens fenomenologi*. Oslo: Pax
- Martinsen, K. og Eriksson, K. (2009) *Å se og innse. Om ulike former for evidens*. Oslo: Akribe
- Martinsen, K. (2006) *Samtalen, skjønnnet og evidensen*. Oslo: Akribe
- Martinsen, K. og Boge, J. (2004) "Kunnskapshierarkiet i evidensbasert sykepleie." I: *Sykepleien* 13, 58-61
- Melhuus, M. (2001) "Hvilken skam uten ære? Eller: finnes den skamløse æren?" . I: Wyller, T (red.): *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne*. Bergen: Fagbokforlaget, 141-166
- Nyeng, F. (2007) "Taylors filosofi og det livet vi faktisk lever. Kampen for autenticitet i vår urene praksis." . I: *Agora*. 3, 54-83
- Olsvold, N. (2010) *Ansvar og yrkesrolle. Om den sosiale organiseringen av ansvar i sykehus*. Oslo: Det medisinske fakultet, Universitetet i Oslo
- Riksen, K. I. (1999) *Im Anfang war die Scham. Eine europäische Perspektive auf das Schamgefühl und das Ethische*. Oslo: Unipub/Akademika
- Riksen, K. I. (2001) "Om å se sin neste, skammen og det etiske." I: Wyller, T (red.) *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne*. Bergen: Fagbokforlaget, 191-212
- Ruyter, K. W. og Vetlesen, A. J. (2005) *Omsorgens tvetydighet: egenart, historie og praksis*. Oslo: Gyldendal akademisk
- Sartre, J.P. (1962) *Das Sein und das Nichts. Versuch einer phänomenologischen Ontologi*. Berlin: Rowohlt

- Schei, E. (2006) "Skam i pasientrollen." I: Gulbrandsen, P. et al. (red.) *Skam i det medisinske rom*. Oslo: Gyldendal akademiske, 15-30
- Schmidt, U. (1999) "Rettferdighet eller omsorg? Betydningen av en feministisk kritikk for vår forståelse av rettferdighet". I: Kaul, D. et al. *Feministteologi på norsk*. Oslo: Cappelen forlag, 58-69
- Skårderud F.(2001a) "Tapte ansikter. Introduksjon til en skampsykologi I. Beskrivelser." I: Wyller, T(red.) *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne*. Bergen: Fagbokforlaget, 37-52
- Skårderud, F.(2001b) "Det tragiske mennesket. Introduksjon til en skampsykologi II. Teori." I: Wyller, T(red.) *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne*. Bergen: Fagbokforlaget, 53-68
- Skårderud, F.(2006) "Flukten til kroppen – senmoderne skamfortellinger." I: Gulbrandsen, P. et al. (red.) *Skam i det medisinske rom*. Oslo: Gyldendal akademiske, 45-64
- St.meld.nr 22 (2001-2002): *Et mindre og bedre statlig eierskap*.
- Sørhaug, T. (2004) *Managementaltet og autoritetens forvandling. Ledelse i en kunnskapsøkonomi*. Bergen: Fagbokforlaget
- Taylor, C. (2005) "Selfinterpreting animals." I: Taylor C.: *Philosophical Papers 1. Human agency and language*. Cambridge: Cambridge University Press, 45-76
- Taylor, C. (2008) *Autentisitetens etikk*. Oslo: Cappelen Akademiske Forlag
- Taylor, C. (1992) "Atomism." I: Taylor, C.: *Philosophical Papers 2. Philosophy and the Human Sciences*. Cambridge University Press. 187-210
- Thomassen, M. (2000) "Det etiske subjekt. Selvets hermeneutikk hos Paul Ricoeur." *Norsk Filosofisk Tidsskrift*. 1,1-22
- Ticciati, S. (2006) "Scriptural reasoning and the formation of identity".I: Ford, D.F og Pecknold, C.C. (red.). *The Promise of Scriptural Reasoning*. Oxford: Blackwell Publishing, 77-94

- Vetlesen, A. J.(2001) "Det er ofrene som skammer seg. Et essay om ondskap og skam." I:
Wyller, T.(red.) *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne.*
Bergen: Fagbokforlaget, 103-140
- Weber, M. (2001) *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd.* Oslo: Bokklubbens
kulturbibliotek.
- Westphal, M. (2009) *Whose Community? Which Interpretation?* Michigan: Baker
Academic
- Wingren, G. (1970) "Kallestanken." I: Wingren, G: *Luther frigiven. Tema med sex
variationer.*Lund: Gleerup, 64-78
- Wyller, T. (red.)(2001) *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne.*
Bergen: Fagbokforlaget
- Zahavi, D. (2007) Fænomenologi. I: Collin, F og Kjøppe, S (red.) "*Humanistisk
videnskabsteori*". Viborg: DR Multimedie, 121-138

